

७१७

श्रीसरस्वती शरणम् ।

नवमे वर्षे]

ज्येष्ठस्य पूर्णिमा सं० १९६१.

[द्वादश-संख्या

रागद्वेषनिशादनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्

तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानविषा गलापयन् ।

विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्

संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:१:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

वार्षिकं मूल्यं सुदानयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५)

अक्षमर्थेभ्यःलाभेभ्यः १)

विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः १)

पुस्तकालयेभ्यश्च १)

उपदेशकमहाविद्यालयः ।

वैशाखकृष्णाष्टम्यां उपदेशकमहाविद्यालयस्याष्टमाधिवेशनं श्रीकान्यकुब्ज-संस्कृतपाठशाला दशाश्वमेध घट्टस्थाने समारम्भेण सम्पन्नम् । तत्र बहवः सन्या-सिनः विद्वांसश्च समुपस्थिता आसन् । श्रीयुत पण्डित श्रीगोपालशास्त्रिणां दर्शन-केशरिणां श्रीस्वामि ब्रह्मानन्दवेदान्तशिरोमणीनां श्रीस्वामिरामेश्वरानन्दपरि-ब्राजकानां सनातनधर्मस्य प्रचारादिविषये साधु प्रभावशालि भाषणमभूत् । संस्कृतच्छात्रैः सम्प्रति स्वव्यवहारिकं ज्ञानं वर्द्धनीयमिति सर्वैरप्युपदिष्टम् । अन्ते च श्रीजयरामशास्त्रिणां धन्यवादभाषणानन्तरं सभा विसर्जिताऽभूत् ।

श्रीशिवकुमारशास्त्री,
मन्त्री—उपदेशकमहाविद्यालय,
परिब्राजकमहामण्डल, काशी ।

“वर्द्धमाननगर्या” महती सभा”

—०:ॐ:०—

अधिक वैशाखकृष्णाष्टम्यां तिथौ (मईमासस्य षष्ठदिवसे) रविवासरे “मन्दिरमर्यादारक्षादिवस” प्रतिपालनाय श्रीयुक्तहर्षमहोदयस्य सभा-पतित्वे मन्दिरप्रवेशविलविरोधे वर्द्धमानस्थ-माननीय-श्रीमोहान्तमहाराजस्य निम्वाकंभवने महती सभा अभूत् । तत्र बहवो विद्वांसः समुपस्थिताश्चासन् । तेषु महामहोपाध्याय पं० श्रीवीरेश्वरतर्कतीर्थ, धर्मशास्त्रपारावारीण राजकीय-सभा पण्डित श्रीरामहरिस्मृतितीर्थ, एडवोकेट, नरेन्द्रसेठ, भारतीय व्यवस्था परिषद् सदस्यः अमरदत्त एम० ए० बी० एल०, एम० एल० ए० ज्ञानेन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय एम० ए० बी० एल०, धर्मबन्धु बलाईदेवशर्मा, पं० श्रीलाडिली-शरणदेवन्यायालंकार, पं० श्रीरामकृष्ण भा व्याकरणाचार्य, पं० श्रीरामबिलास चतुर्वेदी-काव्यतीर्थ, प्रभृति महोदयानां सारगर्भितौजस्विभाषया भाषणमभूत् । तत्र सहस्राधिकाः श्रोतारः समुपस्थिताश्चासन् ।

निवेदयति—

श्रीरामविलासचतुर्वेदी, “काव्यतीर्थः” ।

आवश्यक सूचना ।

सूर्योदये प्रकाशनाय समोत्सवादि समाचाराः संस्कृतेऽनूद्य प्रेषणीयाः । अन्यभाषायां मुद्रिता अमुद्रिता वा समागताः समाचारा न प्रकाशमेष्यन्ति ।

सूर्योदयः ।

नवमे वर्षे }

ज्येष्ठस्य पूर्णिमा सं० १८८१

{ द्वादश-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

—०ॐ०—

ग्रीष्मावकाशे संस्कृतच्छात्राणां कर्तव्यम् ।

—:ॐ:—

सम्प्रति हि सर्वत्रैव भारतवर्षे संस्कृतविद्यालयेऽवकाशो भवति । छात्राश्च स्वस्वगृहे गत्वा विश्रामं कुर्वन्ति । संस्कृतज्ञाः छात्रा यदि स्वोन्नतिसम्भिलपन्ति चेद्वयं तेषां कृते एकमुपायमादिशामस्ते तत्र श्रद्धालवो भूत्वा सोत्साहं तमुपायप्रयोगं कार्यान्वितं कुर्युश्चेन्महोलाभो देशस्य तेषाञ्चोभयोरेव स्यादित्यस्माकं दृढा धारणा ।

पश्यन्तु देशोऽयं धर्म-प्रधानः । सर्वेऽपि भारतीया मानवाः पण्डिता मूर्खा वा धर्म-नाम्ना सम्प्रत्यपि बहु दानव्ययादिकं कुर्वन्ति । धर्मोपरि सर्वस्वत्यागं कर्तुं लज्जन्ताः । परन्तु इमे संस्कृतज्ञा ब्राह्मणा एव स्वकर्मानुष्ठानपरायणा न भवन्ति । येन दैनंदिनं जनानां सनातनधर्मतः श्रद्धाहासो जायते । पूर्वमत्र भारते वर्षे एकः केवलः सनातनधर्म एव सर्वत्र प्रसृतः सर्वेषामेव मानवानामनुष्ठानविषय आसीत् । परन्तु कालवशेन संस्कृतज्ञानां ब्राह्मणानामालस्यादौदासिन्याद्वा प्रमादाद्वा शनैःशनैरिह धर्मान्तरस्य प्रवेशो जातः । ते च धर्मान्तर-प्रचारकाः संस्कृतज्ञानामस्माकं समक्षे एव सर्वत्र भारते प्रसृत्य स्वधर्म-प्रचारं कृत्वा आस्माकीनानेव शिष्यान् यजमानान् स्वधर्मे दीक्षितान् कृत्वा स्वधर्मान्तर्गतानां संख्यां वर्धयन्ति । वयश्च हस्तोपरि हस्तं धृत्वा तेषां तत्कृत्यं निरीक्षामहे । कालस्य देवस्य वा दोषं ददतः स्वात्मानं धन्यं मन्यामहे । महत आश्चर्यस्यायं विषयो यदिह भारते जैना बौद्धाः पारसीका मोहम्मदाः खृष्टा आर्यसमाजिनः शिष्याः (सीक्ख) कावीरा अन्ये च बहवः स्वस्व-धर्मानुयायिनो वर्धयन्ति । परन्तु केवलं सनातनधर्मावलम्बिन एव सर्वथा इतः समुदासीनास्तिष्ठन्ति । येन क्रम-

शस्तेषां संख्याहास एव भवति । अपरेषां सर्वेषामपि संख्या वृद्धिर्भवति ।
श्रीमता मनुनापि महर्षिणा ईदृशमेवोक्तम् ।

“शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ” इति ॥

तत्र तु ब्राह्मणानामदर्शनं क्षत्रियादीनां वृषलत्वे हेतुत्वेनोपन्यस्यति । इह तु अस्माकं समक्षे पश्यतामेवास्माकं दिने द्विगुणा राज्ञौ चतुर्गुणाः सनातनधर्मं परित्यजन्तः सर्वेऽपि विधर्मे प्रविशन्ति । वयं तस्य कृते कमप्युपायं न कुर्म इति मानवप्रकृतिविरुद्धमेतत् ।

अत एव वयमिदानीं सर्वानेव संस्कृतच्छात्रान् विदुषश्च कथयामो यत् सर्वथा स्वसनातनधर्मस्थ प्रचाराय कटिवद्धा भूत्वा सन्नद्धा भवन्तु । श्रीभारत-धर्ममहामण्डलीयाखिलभारत-वर्षीयसंस्कृतविश्वविद्यालयतः (परीक्षा यूनि-वर्सिटीतः) प्रचारितान् सर्वानपि उपयोगिनो ग्रन्थान् गृहीत्वा इह श्रीष्माव-काशे पठन्तु, परिशीलयन्तु । हिन्दीभाषायां निबद्धानां मध्ये मध्ये संस्कृतपद्यैः प्रमाणस्थानीयैरलङ्कृतानां तेषां ग्रन्थानामध्ययने नैव गुरोःप्रयोजनं विद्यते । स्वयमेव तेषामध्ययनं कृत्वा सर्वत्रैव विवाहोत्सवादिषु वरयात्रायां सभायां मपि सर्वथा धार्मिकविषयाणां व्याख्यानादिना सनातनधर्मप्रचारं कुर्वन्तु । सर्वत्रैव जनसंमदे चतुष्पथे राजमार्गे यत्र तत्र मेलायां हट्टे धर्मव्याख्यानं ददन्तु । सर्वानपि साम्प्रतिकान् पाश्चात्यशिक्षिता विदूषितमस्तिष्कान् जनान् धूमयान् प्रभृति यान-स्थितान् धर्मविषये तर्काभासकर्तृन् सर्वथा स्वतर्क-वलेन खण्डयन्तु । तेषु पुस्तकेषु सर्वेऽपि धार्मिकविवादविषय उपनिबद्धो विद्यते । यस्याध्ययनेन खण्डनमण्डनशक्तिरतिप्रवला जायते । एवम् श्रीष्मावकाशे धार्मिकप्रचारेण पुनरपि सनातनधर्मस्याविहतं प्रचारं कुर्वन्तः स्वपूर्वजानां मान-रक्षां विदधतः स्वस्यापि जीविकोपार्जनेन सह धर्मरक्षापुण्यं लभन्ताम् । श्रीष्मा-वकाशावसाने च पुनः स्वविद्यालये गत्वा तेष्वेव पुस्तकेषु इतः प्रचालितां धार्मिकपरीक्षां दत्त्वा पारितोषिकञ्चापि लभन्तामिति “एका क्रिया द्वयर्थकरी-प्रसिद्धा” इति लौकिकमाभाणकं चरितार्थयन्तु । एवमेव सर्वेऽपि संस्कृता-भ्यायिनः सर्वदा सनातनधर्मप्रचाराय प्रयतन्तां येनाधुना सर्वतो हसन्ती सना-तनधर्मावलम्बिनां संख्या अग्रे न हासमुपेयादिति ।

अधुना सर्वत्रैव सनातनधर्मावलम्बिनां प्रवेशो विद्यते । पौरोहित्येन राज-गृहेषु, अध्यापनादिना पाठशालाप्रभृतिषु, विविधप्रकारेण सर्वत्रैव सम्प्रति सनातनधर्मावलम्बिनां प्रवेशोऽस्ति । यदि ते सनातनधर्ममर्मज्ञा भूत्वा

तद्रक्षायै प्रयतेरंश्चेत्तदा द्रुतमेव पुनः पूर्ववदभ्युदयो भवेत् सनातनधर्मस्य, ब्राह्मणवर्गाणां च पूर्ववदेव समादरणं भवेत् । पारार्थ्यमुपकारादि कर्म सम्पादकतया यदि ब्राह्मणाः स्वकर्मणि धर्मप्रचारात्मके व्यापृता भवेयुश्चेत्सर्वेऽपि शृगालस्थानीया धर्मान्तरप्रचारकाः केशरिणां तेषां तर्कवलेन युक्तिगर्जेन च भीतभीताः प्रपलाय्यारण्यं निजदेशमाश्रयेयुः । न कोऽपीह भारते स्वधर्म-प्रचारार्थं यत्नमादध्यात् ।

भवद्भिस्तु यदा कदाचन मार्गगमनावसरे दृष्टमेव स्यात् यद् चतुष्पथ-प्रभृतिषु व्याख्यातारं खृष्टधर्मावलम्बिनं भारतीया मूर्खा अपि प्रत्युत्तरदानेन मूकं कुर्वन्ति । तर्हि का नाम ज्ञातधर्मरहस्यानां भवतां कथा । भवतान्तु बालस्यौदास्यप्रमादादिदोषेभ्य एव ते वर्द्धन्ते । यदि भवन्तोऽत्र दत्तावधाना भवेयुश्चेदनायासेनैव सनातनधर्मस्य प्रचारः स्यादिति निश्चितं जानन्तु । अतश्च सर्वथा वद्धपरिकरा भूत्वा सन्नहन्तु सनातनधर्मप्रचारायास्मिन्नेव ग्रीष्मावकाशे इत्येवास्माकं निवेदनम् । सम्प्रति भवन्तो दर्शयन्तु ब्रह्मबल-प्रभावम् । उक्तञ्च विश्वामित्रेण 'एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे' इति ब्रह्मबलं दर्शयन्तः सनातनधर्मरक्षया सर्वेषामेव वर्णानां कल्याणेन सह भारतस्य गौरवं रक्षन्तः सर्वस्यैव देशस्य मङ्गलं कुर्वन्तु इति । × × × ×

धर्मप्रचारे सौलभ्यम् ।

ॐ नमः ॐ

सनातनधर्मज्ञानार्थं चतुर्णां वेदानामष्टादशानां स्मृतीनामष्टादशाना-मेव पुराणानां तदुपरि रामायणमहाभारतेतिहासानामष्टादशानां श्रौतपुराणानां षण्णामङ्गानां सप्तानाञ्च दर्शनानां ततोऽप्यधिकं निबन्धग्रन्थानामध्ययन-मावश्यकम् । उक्तञ्च पुराणाचार्यैः—

“पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश”

साम्प्रतमेषां ग्रन्थानामध्ययनं कियद्दस्तरमिति सर्वेऽपि संस्कृतज्ञा विद्वांसो विदन्त्येव । शास्त्राणां दुस्तरत्वं नीतिवेदिना विष्णुशर्मणाप्यभिहितम् ।

“अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं ।

खल्पं तथायुर्बहवश्च विद्वताः ॥

सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु ।

हंसा यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥” इति—

यदा हि संस्कृत-भाषाया जगति समुत्कर्ष आसीत् तदा सर्वेऽपि राजानो जनाश्च संस्कृतज्ञा आसन् । सर्वत्र सर्वथा संस्कृतज्ञानां विदुषां समादरः सम्पद्यमान आसीत् तदानीन्तनमिदं पद्यम् । अद्यत्वे तु सर्वतोऽपि तिरस्कृतायाः पाश्चात्य-निरीश्वर-वादप्रधानशिक्षाप्रभावेण च धर्मप्रधानतया सर्वजन-हास्यास्पदीभूताया एव तस्याः संस्कृतभाषाया अध्ययनं सर्वाशतस्तु दूरेऽस्तु कियतोऽशस्यापि दुस्तरमेव । अत एव कियता कालेन एकैकस्येवां-शस्याध्यापनेनात्मानं कृत-कृत्यं मन्यमानाः साम्प्रतिकाः संस्कृत-विद्वांसो यथा कथञ्चित् कुत्रचित् संस्कृतपाठशालासु इंग्लिश-कलाशालायां आंग्लमहा-विद्यालये वा संस्कृत-भाषाया व्याकरणादि-तत्तदेकदेशांशमात्रस्यैवाध्यय-नेन कथमपि स्ववृत्तिमुपार्जयन्तः स्वजीवनयात्रां यापयन्ति । आयुर्वेद-शास्त्रस्य स्थाने शनैः शनैः पाश्चात्यचिकित्सा ऐलोपैथिक, होमियोपैथिक-प्रभृतय एव भारते सर्वत्र प्रवेशं लभमाना दृश्यन्ते । ज्योतिष-मन्त्र-शास्त्र-प्रभृ-तयस्तु तच्चच्छांस्त्रानामालस्यप्रमादाभ्यां जनतायाश्च पाश्चात्य-शिक्षा विदूषित-मस्तिष्कतया अश्रद्धा भाजनतामेवाधिरोपिताः सन्ति ।

अवशिष्टाः कर्मकारणधर्मशास्त्रप्रभृतयस्तु कियतांशेन वर्तमाना अपि जनानामकिञ्चनतया अश्रद्धतया अज्ञानतया च धर्मोपदेशकाभावेनाध्ययना-ध्यापनपद्धत्याभावेन धर्मशास्त्रीय-रहस्यप्रचारकाभावेन च दैनन्दिनं हासमेवो-पगच्छन्ति । सत्येवं सर्वतोऽप्युपद्रुते संस्कृत-वाङ्मये सर्व-नियन्तुः परमेश्वरस्य परम-कारुणिकतया श्रीभारतधर्म महामण्डलस्य सञ्चालकानामितो दृष्टि-राकृष्टा समजनि । तैश्च प्रतिवर्षं श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य शास्त्रप्रकाशन-विभागे एवममूल्यानि धर्मशास्त्रीय-निबन्ध स्वरूपाणि ग्रन्थरत्नानि विरचय्य प्रकाशितानि । येषामन्यतमस्याप्यध्ययनेन सर्वस्यापि वेदभागस्य धर्मशास्त्रीय-ग्रन्थसमूहस्य च सर्वेषाञ्च पुराणानां ज्ञातव्यांशस्य सभ्यग्नौ ज्ञानं भवितुमर्हति । तत्र सर्वतः प्रथमं स्थानमायाति 'धर्मकल्पद्रुम'स्य । हिन्दीभाषायामुपनिबद्धोऽयं ग्रन्थोऽष्टभिर्भागैः सम्पूर्णतां गतोऽस्ति । अत्र हि कोऽपि धर्मोपदेशसम्बन्धी धर्मशास्त्रीयः पुराणीयो दर्शनशास्त्रीयो वा अंशोऽवशिष्टो नास्ति यो नोपनिबद्धः स्यात् । केवलस्यैतस्यैवाष्टभिर्भागैः सम्पूर्णस्य ग्रन्थस्याध्ययनेन साधु धर्मरह-स्यज्ञो दर्शन-रहस्यज्ञो पुराणरहस्यज्ञो विद्वान् भवितुमर्हति । किं बहुना संस्कृत-ज्ञानां दुर्भाग्यमिदं यदिदं ग्रन्थरत्नं न पश्यन्ति । ततश्च द्वितीयं स्थानमायाति कर्ममीमांसायाः दैवीमीमांसायाश्च । ग्रन्थाविमौ साम्प्रतिक-युगीय-शुष्कतर्क-कर्तृणां धर्मश्रद्धारहितानां पाश्चात्य-शिक्षाविकृतमस्तिष्कानामुत्पथप्रवृत्तानां मार्गे

समानयनं कर्तुं चरमसाधनतां व्रजतः । कर्म-विपाकस्य कीदृक् परिणामः कथञ्च संस्कारसमष्टितः सृष्टिचक्रं प्रचलतीत्यादि दार्शनिकं गूढं रहस्यं मसृण-मञ्जुल-मनोज्ञ-संस्कृतभाषया हिन्दीभाषया च साधूपदर्शितम्, येनाल्पज्ञाना-मपि भवति स्वल्प-प्रयासेनैव दर्शन-रहस्यावगतिरिति ।

तृतीयम् पुराणरहस्यं विद्यते । ग्रन्थेऽस्मिन् पुराणीयविषयोपरि विध-र्मभिः सधर्मभिर्वा कृतानां अद्यावधि सर्वासामपि शंकाणां समाधानं विद्यते । केवलमर्यादैकस्य ग्रन्थस्याध्ययनेन सर्वमपि पुराणीयं रहस्यं स्फुटं हृद्गतं भवितुमर्हति । चतुर्थस्थानं “धर्मविज्ञान”स्यायाति । इदं ग्रन्थ-रत्नन्तु कलशे सागरप्रवेशवत् सर्वमेव सनातनधर्मीयमुपदेशरत्नं स्वस्मिन् प्रवेशयति । एक-स्यास्यैवाध्ययनेन सर्वथा सनातनधर्मस्य महोपदेशकतामधिगन्तुमनायासे-नैव समर्थो भवतीति एतद्विषयेऽतिबहूक्तिरप्यतिशयोक्तिर्भवितुं नार्हतीति स्वल्पेनैव विरम्यते । इत्थमेव बहुन्यत्र शास्त्रप्रकाशविभागतो ग्रन्थरत्नानि-निःसृतानि सन्ति । येषामध्ययनं सम्प्रति स्वल्पसंस्कृतज्ञानामपि हिन्दीभाषा-विदां च धर्मप्रेष्ठामध्ययनं परमोपयोगि विद्यते । हित-बुद्ध्योपदिशन्तो वयं स्वल्पसंस्कृतज्ञानं वा संस्कृत-पारावारीणान् वा केवलं हिन्दीभाषामात्र-ज्ञानपि वा ब्राह्मणान् चान्यान् क्षत्रियादीन् वा सर्वानेव सनातनधर्मरहस्यं ज्ञातुकामान् सादरमनुसूच्यो यत्ते चतुर्णपरि निर्दिष्टेषु ग्रन्थरत्नेषु सर्वेषामन्य-तमस्य वाध्ययनं विधाय धर्मशास्त्ररहस्यज्ञा भवन्तो धर्मोपदेशं कुर्वन्तः स्वतन्त्र जीवनयात्रानिर्वाहेन सह जगतिप्रवर्द्धमानां धर्मतोऽश्रद्धामामूलतो निकृन्तन्तु, स्वशिष्यांश्च सम्यग् धर्मपरिचितान् कुर्वन्तु । स्वयमपि जगति धर्मोपदेशजन्य-पुण्ययशोनामख्यातिभाजो भवन्तु । तेषु ग्रन्थेषु कर्ममीमांसा पुराणरहस्यञ्च संस्कृतेऽपि विद्यते । अपराणि हिन्दीभाषामयान्येव सन्ति । मध्ये मध्ये च सर्वेषां-धर्मशास्त्रपुराणादि ग्रन्थस्थपद्यानां संग्रहाः सन्ति, येषां हिन्दीभाषापि तत्रैव कृता विद्यते । किम्बहुना ग्रन्थानामेषामन्यतमस्याप्यध्येता सर्वानधीत्येव विर-मतीति बहुशः श्रुतिगतमस्ति । कर्ममीमांसा तु हिन्दीभाषायां पृथगस्त्येव पुराण-रहस्यं च हिन्दीभाषामध्येतुकामैः मार्कण्डेयपुराणस्य हिन्दीभाषायां प्रका-शितं ऋण्डत्रयं ग्राह्यमिति ।

x

x

x

x

x

काश्यां संस्कृतविश्वविद्यालयः

—:():—

सम्प्रति भारते वर्षे काशी नगरी संस्कृत-विद्यालयानां सनातनधर्मस्य च

जागरूकं क्षेत्रं वर्तते । इह हि प्रतिरथ्यं यथादेवमन्दिराणि सन्ति तथैव प्रति-
प्रतोलि संस्कृतपाठशाला अपि सन्ति । ईदृक् कोऽपि मार्गो नावलोक्यते यत्र
गच्छता पुंसा मध्येमार्गं किमपि देवमन्दिरं कापि संस्कृत-पाठशाला नोपलभ्येत ।
इह विरलैव कापि रथ्या स्याद्या संस्कृतच्छात्राणां निवासैर्नालङ्कृता स्यात् ।
संस्कृताध्यायिनश्चेह सर्वत्र काशीमध्ये व्याप्ता स्तिष्ठन्ति । येन साधु ज्ञानं न
भवति तेषां संख्यायाः । यदि संकलना कृता स्यात्तर्हि दशसहस्राणि संख्याः
संस्कृतच्छात्राणां काश्यामुपलभ्येरन् । संस्कृत-पाठशालानामपि पञ्चशतानि
संख्याः स्युः । शास्त्राण्यपि सर्वाण्येवेहाध्याप्यन्ते । क्वचन वेदानां षडङ्गोपेता-
नामध्ययनं भवति । क्वापि केवलं दर्शनशास्त्राणामेव कुत्रापि एकस्यैवाङ्गस्य ।
कुत्रचनोपाङ्गानामन्यतमस्य कस्मिंश्चित्स्थाने आयुर्वेदस्यैव, कुहचन पुराण-
स्यैव, कुत्रचित्साहित्यस्यैव । कस्याञ्चन पाठशालायां तन्त्राणामेवाध्यापनं
भवति । तथैव प्रतिसंस्कृतपण्डितगृहमेका संस्कृत-पाठशाला विद्यत एव । यत्र
प्राचीनरीत्यनुसारं संस्कृतच्छात्रा अनियन्त्रित प्रवेशं यथावेवं यथारुचि संस्कृत-
ग्रन्थानधीयते । इत्येवमिह काश्यां रात्रौ दिवा वा पूर्वाह्णे पराह्णे वा सर्व-
स्मिन्नपि काले सर्वस्मिन्नपि स्थाने संस्कृतपाठशालायां संस्कृतपाठः प्रचलति ।
संस्कृतच्छात्राणां वस्त्राभरणादीनामपि साध्वी व्यवस्था विद्यते । षष्ट्युत्तर-
शतत्रयाणामन्नसत्राणां काश्यां स्थितिरस्तोति प्राचीनः प्रवादो नैव वितथो
विद्यते । अत्र बहुत्रान्नसत्रेषु व्यवस्थाभावात् ब्राह्मणेतराः संस्कृताध्यायिव्यति-
रिक्ता अन्यव्यापारकर्तारः शूद्रा अपि भुञ्जते, परन्तु भूयसी संख्या तु संस्कृता-
ध्यायिनां ब्राह्मणवद्वृत्तामेवास्ति । इत्थमिह काश्यां सम्प्रति अन्नवस्त्रादिसाहाय्यं
लभमाना दशसहस्रसंख्यकाः संस्कृतच्छात्राः सन्ति, येषां सर्वेषामपि निवासभूतेयं
वाराणसी कथं न संस्कृतविश्वविद्यालयसंख्याऽलङ्कृता स्यात् । पूर्वस्मिन्
बौद्धकाले 'नालन्द'-विश्वविद्यालयस्य महती ख्यातिः श्रूयते । यत्तत्राप्येवमेव दश-
सहस्री संस्कृत-पाली-पाठकानां छात्राणां वसति स्म, ततोऽपि पूर्वं तक्षशिला-पाठ-
लिपुत्र-काश्मीरनगरप्रभृतीनां ख्यातिः श्रूयते । परन्तु सम्प्रति तु सर्वेभ्योऽपि
काशी नगरीयमतिरेकमाध्याना विराजते । यत्र संस्कृताध्यायिनामेव दश-
सहस्री विद्यते इंग्लिशभाषाध्यायिनां राष्ट्रभाषास्वरूपाया हिन्दीभाषाया स्तथा
तत्तत्प्रान्तीयभाषाणां गुर्जरसिन्धुकर्णाट तैलङ्गद्राविणान्ध्रोत्कल वङ्ग मगध नयपाल-
पर्वतीय-सिन्धु पाञ्चालादिप्रभृति प्रान्तीयभाषाणान्तु अध्येतृणां संख्या यदि संक-
लिता स्यात्तर्हि तु कियती संख्या स्यादिति संकलनानन्तरमेव विदितं भवेत् ।
अस्तु नाम इत्थं हि सम्प्रति सर्वतोऽपि गौरवमाध्यानेयमस्माकं काशी नगरी ।

“पुरी श्रेष्ठा तीर्थराजी जित्वरी च तपःस्थली ।

काशी वाराणसी काशिर्वराणसी वराणसी” ॥

इत प्राचीनां स्वसंज्ञां साधु संगमयति । अधुना तु मया अस्या अपरं तपः
स्थलीत्वादि वैभवन्तु न वर्ण्यते । केवलं विद्यास्थानतयैवेयं स्तूयते । यथेयं
विद्यास्थानं तथैव धर्मस्थानं तपःस्थानं सुखस्थानमिति प्रत्नैरपि श्रीहर्षादिभिः
स्तुतैव विद्यते । तथाहि—

“वाराणसी निवसते न वसुन्धरायां,

तत्र स्थितिर्मण्डभुजां भुवने निवासः ।

तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः,

स्वर्गात् परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृग्” इति ॥

इत्थं हि धर्मधाम तीर्थस्थानं, तपःस्थलं, सुखभूमिरपि काशी संस्कृत-
विश्वविद्यालयतामवगाहते इति परमसंतोषस्थानमस्माकम् । तत्रास्याः काश्या
विश्वविद्यालयत्वसम्पादनार्थं कृतोद्योगानां वदान्यानां विद्यानुरागिणां कतिपयेषां
नामोच्चारणं नापासङ्गिकतामवगाहतेति कियन्तो महाशया धन्यवाद्पूर्वकं नाम्ना-
ऽभिधीयन्ते । तत्र सर्वप्रथमन्तु काशीराज एव श्रीमान् महाराज उपस्थिता
भवति । यस्यार्थन्ययेनैव सर्वाभ्यर्हिता काशिकराजकीय-संस्कृतपाठशाला
प्रचलति । ततश्च हिन्दुविश्वविद्यालयो वर्तते । यत्र च श्रीमतो महाराजस्यैव
सर्वाभ्यधिकं भूमिसाहाय्यं विद्यते । साम्प्रतमपि हिन्दुविश्वविद्यालयीय-रणवीर
संस्कृतपाठशाला महाराजस्यैव ‘काशी नरेशहाल’ इत्यःख्ये प्रासादे प्रचलति ।
तृतीयं स्थानं खुर्जा निवासिनः श्रीगौरीशङ्करगोयनकामहाशयस्यायानि येन
स्वपितृस्मृतिरक्षार्थं जोखूमलमटकमलगोयनकासंस्कृतमहाविद्यालयेति नाम्ना
महाविद्यालयः प्रचाल्यते । यत्र शतद्वयतोऽधिकाश्छात्राः सर्वथा वस्त्राभरणा-
दिना अध्याप्यन्ते । इत्थमेव टेकमणिसंस्कृत-कालेजाध्यक्षाः, मारवाडीसंस्कृत-
कालेजसञ्चालकाः, रुइय्यासंस्कृतपाठशाला-प्रवर्तका, विडलासंस्कृत-विद्या-
लयाध्यक्षा, राजाश्रीवलदेवदासविडलामहोदयाः उपदेशकमहाविद्यालयसञ्चालका
दर्शनकेशरिणाः श्रीगोपालशास्त्रिमहाशयाः, श्रीसन्यासिसंस्कृतपाठशाला-
सञ्चालकाः श्रीजयेन्द्रपुरीमण्डलेश्वरमहोदयाः, श्रीचन्द्रसंस्कृतपाठशालासञ्चाल-
काः वेदान्तकेशरिणः श्रीदर्शनानन्दस्वामिनस्तथा सीगरासंस्कृतपाठशाला-
ध्यक्षप्रभृतयो बहवो महानुभावाः सन्ति ये हि सर्वथा सर्वतः संस्कृत-
विद्यायाः प्रचारार्थं स्वशक्त्यनुसारं संस्कृतविद्यालयाद्युद्घाटनेन संस्कृत-
च्छात्रेभ्यश्च वृत्तिवस्त्रादिप्रदानेन काशीमिमां विश्वविद्यालयं विदधति ।

इह हि बहवः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः महान्तः प्रखरपाण्डित्यभाजो विद्वांसः सन्यासिनश्च सन्ति, ये हि स्वस्थाने एव विद्यालयतोऽप्यधिकान् छात्रान् ध्यापयन्ति । येषाम्पार्श्वे दुरुहाणामपि ग्रन्थानामध्ययनाध्यापनं भवति । अत्र हि काश्यां सम्प्रत्यपि वैदेशिका विद्वांसः समागत्य यत्रकुत्र विदुषां स्थाने समधीत्य स्वशङ्का दूरीकुर्वन्ति । निदाघाद्यवकाशे च बहिःस्थाः संस्कृत-पाठ-शालाध्यापका बहवः समेत्येहाधीयते । तेषु स्वतन्त्रविद्वत्सु त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीका त्यागमूर्तयः परिडितप्रवरः श्रीपञ्चानन तर्करत्नमहोदयाः श्रीमन्तो माध्वसम्प्रदायाचार्याः श्रीदामोदरलाल गोस्वामिमहोदयाः परिडितराजराजेश्वर-शालि महानुभाव प्रभृतयो बहवः सन्ति । सनातनधर्मतरधर्मावलम्बिनामपि बहूनां महानुभावानां संस्कृतविद्यालयः प्रचलति । तत्र स्याद्वादजैनसंस्कृतविद्यालयः, दयानन्दसंस्कृतविद्यालयः, कवीर-संस्कृतविद्यालयप्रभृतयः उल्लेखनीयाः पाठशालाः सन्ति । यामिश्च काश्याः संस्कृतविश्वविद्यालयत्वे साहाय्यं क्रियते । एवं सर्वथाऽपि महाविश्वविद्यालयभूतायामस्यां वाराणस्यां पतासां सर्वासामपि संस्कृतपाठशालानां सर्वेषाञ्च संस्कृताध्यायिनां छात्राणां विदुषाञ्चैकं प्रभावशालि वृहत्संघटनं नास्ति । येन सर्वमपीदं विशृङ्खलितं कार्य्यजातं एकसूत्रप्रथितं सत् वर्तमानयुगीयं महामन्त्रं—“संघे शक्तिः कलौ युगे” इति । चरितार्थयेत् ।

यदि सर्वेऽपि काशीस्था विद्वांसो विद्यार्थिनोऽध्यक्षाश्च परस्परं रागद्वेषविहाय एकां धार्मिकीं पद्धतिम् एकं पाठनप्रकारं सर्वेषां छात्राणां पारस्परिकं सम्मेलनं निर्मापयेयुः । धर्म-प्रचारार्थञ्च सर्वेऽपि मिलित्वा दृढं कमपि नियमं निर्धारयेयुः, सदाचारादि शिक्षार्थमपि कोऽपि नियमितो दृढः प्रबन्धः स्यात्, पतेषां वाक्छक्तिविकाशाय सामूहिकः संघ एकः स्यात्, तदा इमे दशसहस्रसंख्यकाः संस्कृतच्छात्रा भारतवर्षे सर्वत्र ग्रामे ग्रामे प्रसृत्य सनातनधर्मस्यापूर्वां जागतीं विदध्युर्नेयं काशीं प्रत्यक्षतो जागरूक-विश्वविद्यालयत्वं सफलं स्फुटीकुर्यात् । सनातनधर्माभ्युदयोऽपि साधुसमेधिनः स्यादिति वयं परमेश्वरं प्रार्थयामहे यदखिलभारतवर्षीय-संस्कृत-विश्वविद्यालय भारतधर्ममहामण्डल तः प्रवर्तितां धार्मिकपरीक्षां पद्धतिमीदृशीं सर्वोन्नतां प्रबलां दृढां सर्वप्रियाञ्च विदध्यात् या काशीस्थानां विदुषां पारस्परिक-सम्मेलनभावमुदीपयेद् । यतः सर्वेऽपि वयं सम्मिलिता धार्मिकं जगदुन्नयन्तः, अनया परीक्षया सर्वानपि काशीस्थान् संस्कृत-च्छात्रानलङ्कृतान् कुर्वन्तः, धार्मिकसूत्रवद्भान् विदधतो गुप्तसंस्कृतविश्वविद्यालयत्वमुपगतामिमां काशीं प्रत्यक्षत एव संस्कृतविश्वविद्यालयतां नयाम इति काशीपतिं श्रीविश्वनाथमेव सर्वथा समाश्रयामः ।

कालस्य विचित्रा गतिः ।

—:❀:—

ले०-पं० रघुपतिमिश्रः साहित्याचार्यः, एम्० ए०, एल० एल० बी० ।

(२)

पूर्वलेखे साधक-वाधक-युक्त्या प्रस्तुते भ्रातृवर्गे प्रमीतपतिकानामनपत्यानां रिक्थे स्त्रिया अनधिकारो निरूपितः पुनरपि सहृदयमनोविनोदाय चोद्यपूर्वकं निरूप्यते ।

अत्रेदानींतनानां नव्यानामिमे आक्षेपाः—

१—मृते पत्यौ तद्विक्थे तत्पत्न्यनधिकारे भ्रातृवर्गेस्तत्पतिरिक्थमुपगृह्यापि तद्भरणपोषणे न क्रियेते ।

२—सम्यक् भरणमन्तरोदरपीडिता गृहान्निःसृत्य इतस्ततोऽटन्ती कुलटा सज्जायते । सज्जातायाः कुलटायास्तस्या पोहकामुष्मिकावपि नश्यतः ।

३—पितृपैतामहं धर्ममपहाय मोहमदक्राइष्टमतमङ्गीकृत्य देशस्य समाजस्य च प्रत्यहं हानिमेव करोति । तस्मान्नोक्तद्वितैषिणा सततमेव विधवायाः पत्युर्धने सर्वाधिकारार्थं यतनीयम् । भाविफलान्यनुसंधायैवार्षहानेन परमकारुणिकैर्महर्षिप्रवरैर्बहुषु निवन्धेषु निर्णीतोऽयं विषयः— तथा चोक्तं प्रजापतिना—

जङ्गमं स्थावरं हेमकुप्यं धान्यं रसास्वरम् ।

आदाय दोषयेच्छ्राद्धं मासषाड्मासिकादिकम् ॥

पितृव्य गुरु दौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन्स्त्रियः ॥

कुर्यात् त्रपुसीसादि । कव्यम् पित्रर्थं सङ्कल्पितमन्नादि पूर्तं खातादि दक्षिणादि । अत्रायं निष्कर्षः स्थावरेणापि सहाखिलं भर्तृधनमधिगत्य धनसाध्यं स्यधिकारिकं पत्युरात्मनश्च हितकरं कर्म पतिपत्नीयपुरस्कारेण पत्न्या कार्यमिति । एवं तिष्ठन्त्या ये पीडा कारिणस्ते राज्ञा चोरवहराज्या इति स एव ब्रूते—

सपिण्डा वान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।

हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥

यद्यपि बार्हस्पत्यत्वेन पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

यद्विभक्ते धनङ्किञ्चिदाध्यादि त्रिविधं स्मृतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते मृतभर्तृका ॥

इति वचनमभिहितम् । तदेकदेशानुयायिभिश्च जङ्गमं स्थावरमित्यादि प्रजापति-वचन-विरोधपरिहाराय वृत्तविहीन-पत्नीविषयपरत्वम् । अविभक्तपत्यंश-विषयत्वं वा-अभिहितम् ।

“वृत्तस्थापि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हतीति” । तच्छेषविरोधेनापास्य दुहितृ-रहित-पत्नीविषयत्वेन व्यवस्थापितञ्च । तत्र मदनरत्नकारेण मिताक्षरा-कल्प-तरुहलायुधादि-सर्वग्रन्थान्तरेष्वलिखनात् निर्मूलत्वमस्य । जङ्गमं स्थावरमिति प्रजापत्यस्य च सर्वत्र लिखनात्समूलत्वमिति दोषमभिधाय तदुक्त व्यवस्थायाश्च स्वोत्प्रेक्षामात्रकल्पितत्वेन अयुक्तत्वमभिधाय समूलत्वेऽपि स्थावरादि-सकलधन-ग्रहणं ब्राह्मादि विवाहोढाविषयं तद्वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात् । स्थावरग्रहण-प्रतिषेधक-वृहस्पतिवचनं तु जाया-स्त्री-शब्दमात्रप्रयोगादासुरादि विवाहोढा विषयमिति स्वयं व्यवस्था कृता । आसुरादिविवाहोढायाः “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” इति पाणिनिसूत्रे स्वारस्यात्पत्नीशब्देनाग्रहणाज्जायादिशब्दोपेतवचनानामपि तदे-कमूलकतया तत् परत्वात् स्मृतिचन्द्रिकायामेव निरस्ता ।

ननु—

मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका ।

यावज्जीवन्नहि स्वाभ्यं दानाध्यसनविक्रये ॥

इति कात्यायनवचनवलात् गृहीतधनायाः पत्न्यास्तद्वशेन जीवनमात्रं दाना-धिकरणविक्रयेषु तु नाधिकारः प्रतीयत इति चेन्न-तस्य दृष्टार्थनटनर्तकादि दाना-स्वातन्त्र्यपरत्वान् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनो रधिकरणविक्रययोश्च तेनैवाधि-करणाभिधानाच्च । अत एवात्र मनुव्यासावप्यनुकूलौ तथा हि—

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्नाता प्रतिदिनं भक्त्या भर्त्रे दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

विष्णो राराधनं चैव कुर्यान्नित्यमनुवता ।

कुर्याच्चानुदिनं भक्त्या देवतातिथिपूजनम् ॥

दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात् पुण्यविवृद्धये ।

उपवासांश्च विविधान् कुर्याच्छ्राद्धोदितान् शुभे ॥

लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानञ्च चरानने ।

तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा ॥

पत्येव दद्यात्तत् पिण्डं कृत्स्नमंशं हरेत् चेत्यादि ॥

एवञ्चास्मादुपोद्बलकवचनात् पत्न्या अपि पतिनरकनिस्तारकत्वाद्धन-हीनतया वा कार्यं कुर्वन्ती स्त्रीयापुण्येनार्धशरीरसंस्तवात् ‘पतत्यर्धशरीरस्य यस्य-

भार्या सुरां पिबेदित्यादि' वचनदर्शनात् पतिमपि पातयेदिति तथा गृहीतं स्वाभ्यर्थ-
मेव तद्धनं भवतीति सर्वेभ्योऽपरेभ्यः प्रथमं पत्न्या एव पतिधनग्रहणं युक्तम् ।
परन्तु पत्न्या विभक्तापुत्रपति-स्वामिक-निखिलरिक्थग्रहणं तु कात्यायन-वचन-
विरोधादुपेक्ष्यम्—यदाह—

स्वयति स्वामिनि स्त्री तु प्रासाच्छादन-भागिनी ।

अविभक्ते धनांशे तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥

अत्रत्यः 'तु' शब्दो वा शब्दार्थकः । तथा चायं निष्कर्षः मृते भर्तरि प्रासा-
च्छादनमेव साक्षादलभते आमरणान्तिकं यावज्जीवं यावता धनेन जीवं स्यधि-
कारिकमावश्यकञ्च कर्म सिद्धयति तावत्पर्यन्तं वा धनांशं प्राप्नोति ।

धनांशमामरणान्तिकमित्येतद्घटकधनांशमात्रोपकथनेनाविभक्तस्य पत्युः
कृत्स्नं धनं लभते इति कथनं प्रलापमात्रमेव ।

न चात्र श्लोके सामान्ययोषिद्वाचकस्त्रीशब्दभवणात् विशेषार्थवृत्तसंयोगे
पतिकर्तृकफलभोक्त्र्यर्थकपत्नी व्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम् 'अविभक्त'
इति विशेषणानर्थक्यापत्तेः । विभक्तेऽपि स्वामिनि पत्नी-भिन्नाया अपुत्राया
मरणमात्रोक्तेः । अत एव कृतेऽप्यंशे इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः ।

प्रदद्यादेव पिरडञ्च क्षेत्रांशं वा यदीच्छति ॥

स्मृतचन्द्रिकायाश्चास्य व्याख्यानम् । पिरडग्रहणं भोजनाच्छादनोपल-
क्षणार्थन्तत्पर्याप्तं धनं तत्सम्पादकं क्षेत्रांशं वा निजरुच्या भर्त्रशार्हपत्नीव्यतिरिक्त-
विधवायै भ्रात्रादिस्तद्धनग्राही प्रदद्यात् । एवकारः प्रदानस्यावश्यकत्वार्थं इति ।
एतद्विषयकानुवादकमेव नारदवचनम्—

यावत्यो विधवाः साध्यो ज्येष्ठेन श्वसुरेण वा ।

भोजनेनापि वान्येन भर्तव्याश्छादनाशनैः ॥

सर्वत्र भर्तृधनग्राहिण्य इतिशेषः । धनग्रहनिमित्तत्वाद् भरणस्य । साध्य-
इत्यनेन सर्वत्र सदाचारिणीनामेव भरणमसतीनान्तु पत्नीनां भरणमात्रमपि न ।
आङ्घ्रिन्दुरितरासु त्विति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादिभ्यः । अत एव बृहस्पति-
रपि सदाचारिणीनां जीवनयापनार्थं श्वसुरादिभिर्दत्तमन्यैश्चापि दायादैर्नाप-
हार्यमित्याह—

स्थावरादि धनं स्त्रीभ्यो यदत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छ्रममपाहर्तुन्दायादैरिह कर्हिचिदिति ॥

अतादृशानान्तु दत्तमपि हर्तव्यमिति ब्रवीति कात्यायनः—

भोक्तुमर्हति वस्तुतांशं गुरुशुश्रूषणे रता ।

न कुर्याद्यदि शुश्रूषाञ्चैतपिरडे नियोजयेत् ॥

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्रीधनत्र च सार्हति ॥

श्लोकघटकनार्हतीत्यनेन जीवनयापनमात्रमपि न देयम् । अपि तु दत्त-
मपि व्यभिचारिण्याः सकाशादपहरणीयमिति द्वयमुक्तम्भवति । एवञ्च शास्त्राणां
पूर्वापरविमर्शनेन विधवाया भरणपोषणमन्तरा किमपि अन्यत्रापेक्षते ।

यत्तु नव्यैराक्षिप्तं भरणपोषणमन्तरा वृत्त्यर्थं कुलटा संज्ञायते तत्तुच्छम्—
सर्वथा विलास-सामग्रीसज्जितायामेव कामवासनातृप्त्यर्थं व्यभिचारबाहुल्य-
दर्शनात् ।

सम्यक् सज्जितानामिन्द्रिय-वशीभूतानामेवेन्द्रिय विषयसुहितार्थं परधर्म-
।स्वीकरणावलोकनाच्च । नव्यशिक्षाशिक्षिता एव देशे समाजे च महिला दृश्यन्ते
प्रायशः । नूतनधारा वाहिन्यो दासवत् पतिं मन्यन्ते । तस्माद् धर्मप्राणैः सर्वथा
सर्वदा स्त्रियोऽस्वतन्त्राः कार्या न तु पाश्चात्यमहिलावदित्यलंपल्लवितेन ।

लेखक-महामहोपाध्यायः श्रीगदाधरविद्याभूषणः ।

पो०—इच्छापुर । जि० गज्याम ।

“श्रद्धाऽवहित चित्तेन” सारः सम्यग्विविच्यता ।

कथायाः प्रकृतार्थायाः प्रार्थये पाठकोत्तमाः ॥

अयि शास्त्रशाण-निशित-शेमुषी-जुषो धर्म-संस्थापन-रहस्य-विचार-
चातुरीपुषो विद्वांसः ।

पश्यन्ति किल तत्र भवन्तः, स्वराज्यलाभ-तृष्णातिरोहित-विवेकैरनेकैः,
पञ्चमानां चातुर्वर्ण्येन सह संचिकलयिषया प्रपञ्चितैरकृत सम्यक्परामर्षैः सर्वथा
सतां दुर्मर्षैर्वृथा वादवर्षे देशसंज्ञाविनी मैषमस्तनीं कादम्बिनीमपि विडम्ब-
यद्भिः, वातेनेव गान्धि-महाशयानां मतेन नीयमानै दुर्निरोध-पयःप्रवाह-
निकरैरिव परितः प्रसृमरैः, सनातनधर्मसेतु-लङ्घन-जाङ्घिकैरनुगम्यमानाः,
पाश्चात्यशिक्षामात्रेण सर्वज्ञायमानाः, सन्तो, भारतेऽत्र वर्षे लब्धसन्मानाः
कतिपये महाजनाः सम्प्रति लोकमिममुद्वेजयन्ति । येन यावता वर्षेणानेन दुर्दि-
नायितं तमेनमुद्वेगमनुभवामः किलः ?

जयन्ति चैते आत्मनात्मीयैः, लोकानां तथाविधानां स्वराज्यप्राप्त्याशा-
मात्रोत्पादनसारैर्व्यय-प्रयास-निर्भरैरपि सिद्धे विद्वरैः समिति-समाज-महो-

सवाद्याकारैरतिगम्भीरारम्भ-सम्भारैर्विमोहयन्तो, दुर्दशा-जलधिमग्नानां सामान्यतो भारतवासिनां प्रोत्साहमुत्सूनयन्तो हन्त नेतृपदे ? इतीदं न कस्य विमृशतो विस्मयमावहेत् ? हन्त संक्षेपतः, स्वयं भगवानात्मस्वरूपान्तरेण धर्मेण लोकममुं संस्थापयतीति, विजानानो जनो, न कथंचिदपि चालयितुं वैयाल-वलयबन्धे इव धर्मनिबन्धे, हस्तं क्षिपेत् । कः पुनर्लाङ्गूलमाकलयन्नुत्तोलयेत् यस्त्वस्पृश्यान् स्पृश्याययितुमुत्सहेत् ? गान्धि महाशयास्त्वाहितुरिडकवद-सामान्य विज्ञानधन्याः, तेषां यदि शक्यं, तैरेव तथा प्रवर्तितव्यं, न तु सामान्यतो लोकोऽयं प्रवर्त्तयितव्यः । जानीमो वयं, सनातनोऽपि धर्मोऽयं कालोचित-संस्कार-सापेक्षः, युगे युगे तत्तत्समयोचित-संस्कार-परम्परा-परिप्राप्तत्वात् । परं तु शिक्षणां कर्णयोर्वेध-संस्कार-सहत्व-दृष्ट्या कर्णयोरामूलच्छेदः केना-नुमोद्यताम् ? तस्माद्गान्धि महाशयानां संस्काराध्वनि न मादृशैः सहाध्वनीनैर्भूयते, इति च न वयमेतान् लोकानुकम्पासम्पन्नहृदयान् महोदयान् विद्विष्मो दूषयामो वाप्यसूयामहे । परं तु तेषां सत्प्रवृत्तिमाशास्महे ।

वदूर्ध्वन्तामिह नेतारो विजयन्तां शतं समाः ।

गमयन्तोऽखिलान् लोकान् धर्माध्वनि सनातने ॥

अरक्षिते न रक्ष्यन्ते रक्ष्यन्ते यत्र रक्षिते ।

रक्षणीयः स्वधर्मोऽयं लोकै रक्षामभीप्सुभिः ॥

इत्यार्षीणां गिरां दम्भाद्ध्वनन्तीं भाग्यभूभरि ।

अवधाय प्रवर्त्तन्ते नेतारो ये जयन्तु ते ॥ इति ।

यैः शैलाः सागरे निपातिता स्तैरेव खलु पुनरुद्धत्तुं शक्यते । ततो विप्ला-वकैरेव धर्मः संस्थापनीय इति त पवास्माभि राशंसिताः ।

अथास्मिन् प्रबन्धे नेतृपक्षस्य अस्पृश्यतानिवारणप्रयुक्ते स्वधर्मोन्मूलने प्रवृत्तिर्विभ्रूयते ।

‘शौचमूलाः क्रियाः सर्वाः इति, स्वधर्माचारस्य शौचमूलकत्वेन, अशौ-चानां मध्येऽस्पृश्य-स्पर्शजं सान्नादशौचमिति तस्य स्वधर्माचारप्रतिबन्धकत्वेन, गीतामाहात्म्येऽपि व्यासभगवत्पादैरेव—

“अभक्ष्यभक्षजं पापमस्पृश्य स्पर्शजं तथा व्यपोहति ।”

इत्यादिना अस्पृश्यस्पर्शस्य पापावहत्वप्रतिपादनात् अशौचानां मध्ये गरिष्ठत्वेन, हेयत्वात् तस्य स्पृश्यत्वं नैवोपपद्यते । तेन स्वधर्माचारोन्मूलनापत्या लोकसंस्थापनायत्तमतीनां महामतीनां तत्प्रवृत्तिर्न साधीयसीति सर्वसंमतमे-

वैतत् । तत एव सदाशयैः पण्डितमालवीयमहाशयैः तत्र न प्रवृत्तमिति विश्व-
सिमः । एवमेव पवित्र-प्रकृतयोऽपरे परःसहस्राः स्वधर्मध्वंसशङ्किनः पराङ्मुखा
आसन्निति विश्वविदितमेवैतत् । तथापि सर्वांगेसराणां गान्धिमहाशयानामा-
ग्रह स्तत्र न निवर्त्तते इति वयमत्र प्रत्यवतिष्ठामहे ।

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते इति आत्मानं वचन-प्रामाण्यात्,
अस्पृश्यतोन्मूलने प्रवृत्तिनिमित्तप्रयोजनं किमिति प्रश्ने कृते गान्धिमहाशयैः
प्रतिवाक्यं दीयते पत्रमुखेन—

‘यत्र देशे यद्धर्मावलम्बिनां संख्याज्येष्ठत्वं स तेषां स्वदेश इति हि भारत-
साम्राज्ये नीतिरस्ति । अस्माकं स्वराज्यसम्पादनाभिलाषिनां स्वधर्मे संख्या-
ज्येष्ठत्वमादौ संपाद्यम् । स्वराज्यस्य तदनन्यथा सिद्धेः । यदि च पञ्चमैः संभू-
यास्माकं संख्याज्येष्ठत्वमस्त्येव तथापि ते चतुर्णां वर्णानां मध्ये स्वकीयामस्पृ-
श्यता-प्रयुक्तोत्पन्नमानसहमानाः क्रैस्त-धर्मे दीक्षां जिघृक्षन्ति । तथा छति
अस्माकं संख्याज्येष्ठत्वं व्याहतं भवेत् । ततश्च स्वराज्यमस्माकमशक्यं सम्पादनं
स्यात् । अतः स्वराज्यलभक संख्याज्येष्ठत्वसिद्धयेऽस्पृश्यानां धर्मान्तर-परि-
ग्रहो निवारणीयः । तत् निवारणं च अस्पृश्यानां स्पृश्यत्वापादनं त्वना न सम्भ-
वति’ । इति अस्पृश्यतोन्मूलने पञ्चमानां, स्वराज्यलाभ-प्रयोजक-स्वधर्मि-संख्या-
ज्येष्ठत्व-सिद्धिः प्रयोजनं तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति ।

अत्रोच्यते—यत्र देशे यद्धर्मावलम्बिनां संख्याज्येष्ठत्वमित्यादि व्याप्ति न
देशगतस्वत्वसाधिका । अननुगमात् । एकस्मिन् काले एक ‘धर्मिणां स्वत्वे
सिद्धेऽपि कालान्तरे अन्यधर्मिणां स्वत्वसिद्धेः । धर्माणां च प्राहक्रेच्छायत्तत्वेन
धर्माणां परिग्रहपरित्यागसहिष्णुत्वेन हासवृद्धिस्वभावप्रयुक्तया धर्मिणां संख्या-
कनिष्ठत्वज्येष्ठत्वयोः कालभेदेनैकत्र संभवात् । आश्रयविपर्याससम्भवाच्च । देश-
देशीययोः परतः कालात् धर्माचाराणां प्रवृत्तेः प्रमाणसिद्धत्वेन तत्तद्देशदेशीययोः
परस्परं स्वत्वस्य प्रागेव धर्माचारप्रवृत्तेः सिद्धत्वात् तत्तद्धर्मिणां संख्याज्येष्ठ-
त्वस्य तत्तद्देशगतस्वत्वं प्रति हेतुत्वकल्पनानौचित्यात् । अन्यथा धर्माचार-
प्रवृत्तेः प्राक् तत्तद्देश-देशीययोः परस्परस्वत्वव्यवहाराभावस्यावश्यं स्वीकर्त्त-
व्यत्वापत्तेः ।

किञ्च फ्रीड्रिच-रसिया-जर्मनी प्रभृतिषु देशेषु क्रैस्तधर्मस्य व्याप-
कत्वेन तद्धर्मिणां संख्याज्येष्ठत्वात् तद्देशसामान्ये क्रैस्तधर्मिणां स्वत्वे प्राप्ते
विशेषाभावेन एकदेशस्थानां क्रैस्तधर्मिणामन्ये देशा अपि स्वदेशाः स्युः । तथा
च देशतोऽप्यनुगमाद् व्यवहारविरोधापत्तः । अर्थात् ब्रिटिशदेशनिवासिनां

क्रैस्तधर्मिणां रसिया स्वदेशः स्यात् । तद्देशीयानां तेषां जर्मनी स्वदेशः स्यात् । जर्मनीवासिक्रैस्तानामपि फ्रान्स् स्वदेशः स्यात्, इति । अतो धर्मिसंख्याया ज्येष्ठत्वे देशगतं स्वत्वं न सिद्ध्यति, नापि कनिष्ठत्वेन सिद्धं स्वत्वं व्याह्रियते । परन्तु देशानां पृथक् पृथक् विभाजकोपाधिरूपा ये धर्माः, तत्र तत्र देशे प्रसिद्धा वर्तन्ते त एव पुनः तत्रजातेषु वर्तन्ते इति तत्तद्देश-देश-जातयोः स्वत्वसाधकः स एव धर्मो भवति । तथा च ये यद्देशप्रकृतिका स्तेषां स स्वदेशः । अत एव विदेशीय भेद प्रयोजक स्व प्रकृतिसजातीय प्रकृतिमस्वं देशगतं स्वत्वं (स्वकीयत्वं) इति स्वत्वस्य लक्षणं पर्यवसितं भवति । तथा च-प्रत्यक्षं ह्येतत्-सृष्टिवैचित्र्यात् प्राच्य-पाश्चात्य गोलादूर्ध्वो स्तत्र तत्र च महाभूखण्डेषु एसिया यूरोप-अफ्रिका-इत्यादिषु भूजलवायूनां प्रकृतौ, तत्र जायमान जड़ाजड़ वस्तुवैलक्षण्यदर्शनेन, परस्पर भेदसिद्धौ, तत्प्रकृतिभेदप्रयुक्त्या तत्तन्महाभूखण्डानां परस्परं भेदात् पृथक् पृथक् व्यवहारो जातः ।

तथा हि एकत्र भूखण्डे जायमानाः कतिचनवानस्पत्या वनस्पतयः स्तृण-जातयः पशवः शकुन्ताः प्रायोऽन्यत्र भूखण्डे न जायन्ते । जातेषु फलपुष्पादिषु पुष्टिपुष्कलता सरसत्वनीरसत्वादिना भेदो जायते । किञ्च एकभूखण्डजातानां मनुष्याणां नासोष्ठललाटतालुमेरुदण्डादेर्वर्णस्य वाचामुच्चारणस्य रुच्यादेरपि प्रायो भेददर्शनात्, उष्णानुष्णप्रकृतिभेदाच्च प्रकृतिभेदः प्रत्यक्षसिद्धः । तस्मात्तत्तन्नाम्ना भेदेन च तत्तद्भूखण्डानां प्रकृतिभेद प्रयुक्तो भेदव्यवहारः प्रवर्तत इति प्राचीनैर्नवीनैश्च तुल्यमुरीकार्यः । तत्र-तत्र भूखण्डेषु पुनरन्त रवान्तरभेदविशेष-सङ्गत्वात् वाप्यभूभागानाम् इङ्ग्लण्ड-फ्रान्स-जर्मनी प्रभृतीनां भेदव्यवहारो वर्तते । तत्र जातानां मनुष्याणामपि तत्र तत्र जाताऽहार्यपदार्थसारगततत्तत्प्रकृ-तिकोपादानजन्यतया हेतुना तत्तत्भूखण्डजातानां जातिभेदः संजातः ।

ताश्च जातयो नित्याः हिन्दु (भारत) चैन जर्मन् ब्रिटिश प्रभृतीनां परस्परं विभिन्नाः । ता एव देशगता देश विभाजकोपाधि पदवाच्याः, व्यक्तिगता हिन्दु-ब्रिटिश प्रभृति विभागहेतवो भवन्ति । अत एव हिन्दूनां हिन्दुदेशः स्वदेशः । तथा ब्रिटिश व्यक्तीनां ब्रिटिश देशः स्वदेशः एव । एवमितरेऽपि । इत्थं हिन्दुत्वमेव स्वत्वसाधकं न तु धर्मिणां संख्याज्येष्ठत्वमिति । अतः क्रैस्तादिधर्मान्तरग्रहणेऽपि हिन्दुत्वं न व्याह्रियते । धर्मस्यैव व्याघातः । तेन धर्मिसंख्या ह्रासेऽपि न हिन्दु-संख्याह्रासः । तथा च हिन्दुसंख्या ज्येष्ठत्वस्य जागरूकत्वेन खराज्यसम्पादने न प्रतिबन्धः । पञ्चमेषु अस्पृश्येषु हिन्दुत्वं यथा न बाध्यते तथा क्रैस्तमतावलम्बि-

अपि न बाधः । धर्माचारस्य जातिबाधकत्वाभावात् । न च विधर्मावलम्बिनः स्वजातेर्भ्रष्टा भवन्तीति व्यवहारविरोधापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र जातिपदस्य धर्मपरत्वात् । स्वधर्माद्भ्रंशे सति धर्मवतां समाजाद्विष्कृतत्वेन तथा व्यवहारात् । समानधर्मित्वं हि उत्पाद्यो धर्मविशेषः, धर्मान्तरावलम्बनेन विनश्यति । न तु हिन्दुत्व जातेर्नाशः, तस्य नित्यत्वात् । तदपि बाध्यते इति चेत्, पूर्वमेव क्रैस्तधर्मावलम्बनाद्विद्विष्यत्वं फ्रेञ्चित्वादि जातीनां बाधितत्वापत्तेः । इत्यलम् । अपि तु स्पृश्यास्पृश्य सधर्मि विधर्मि साधारणं हिन्दुत्वमादायैव स्वराज्य साधनं कर्तुमौचित्येऽपि तां पद्धतिं परित्यज्य अस्पृश्यता निवारणपूर्व-कोऽयं प्रक्रमः सुस्पष्टं, स्वापकीर्ते निस्तारोपाय इव, प्रतिभाति ।

एतावति प्रबन्धे धर्मधर्माचारादिपदैः, सर्गादौ भगवता लोकसंस्थापनार्थं 'गुणकर्म विभागशः' सृष्टपूर्वस्य सार्वलौकिकस्य सनातनधर्मस्य हिन्दु-त्वादि सर्वजातिव्यापकस्य वहिरिन्द्रियागोचरस्य 'अनुष्ठानमात्र' मुद्दिष्टं, लोक-व्यवहारानुसारात्, इति सावधानमवधार्यम् ।

अनुधाविनि प्रबन्धे धर्मस्य सनातनस्य, लोकसंस्थापकता विवरणावसरे, विभाजनपूर्वकं संस्थापनक्रमो विस्तार्य विवरिष्यते ।

स्वराज्यलिप्सया, पञ्चमानां स्पृश्यत्वसाधनविधया देवालयेषु तेषां प्रवेशावकाशदाने मूलतः स्वधर्मध्वंसो यत्कार्यते गान्धि-महाशयैस्तेन सह तुलनया स्वराज्यं तैरभिप्रेतं कियदिति विवेचनीयम् । तथा हि स्वराज्यं नाम प्रकृते नैव भारत राजासनारोहः । परन्तु महामान्येषु ब्रिटिशप्रभुषु साम्राज्यसिंहासन-मधिकटेषु, तेषां स्वायत्तीभूतेषु कोशदुर्गेषु, श्यामगौरीभ्यामनीकिनीभ्यामपि भारतभूमण्डलमाचार्यं प्रवृत्तिमस्माकं सावधानमवधारयत्सु, स्वराज्यदण्ड-मुद्यम्य विजयमानेषु सत्सु किञ्च पार्लियामेण्ट महासभायां साम्राज्यतन्त्रं मन्त्र-यमाणायां सत्यां, तैरेव भरताचार्यैः शिक्षापितैस्तद्देशभाषा भूषावेशाचारैर्यथा-स्थानं भारतरङ्गमध्ये पारिश्रमिक मूल्यप्रतिबन्धेन भारतसाम्राज्यशासन-सन्दर्भस्य कुशीलवानामिवास्माकमभिनयनमात्रं किल !! एतस्मै लाभाय स्वध-र्मस्य स्वैरेव ध्वंसनम् ? विधर्माणो महामतयः किमपहसन्तीति नारुनुदमेतत् ? एतावताऽत्र महाकविवाक्यं स्मर्यते—

‘स्वल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन् ।

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्’ । इति ।

सुरभारत्यवस्था ।

ले०—पण्डितरामकृष्णशास्त्री, अध्यापकः (उज्जैन)

सुरभारत्याः सम्बन्धो हिन्दूसमाजेन साकं यथा स्थितोऽस्ति न तथान्यैः साकम् । संस्कृतभाषायां हिन्दु-वीराणामस्माकं पूर्वजानां चरितानि, तत्तत्कालीन-सभ्यता, आचारः तद्वारा च तेषामभ्युदयः, इत्यादि हिन्दुसमाजोपयुक्तं साहित्यं समुद्रे रत्नानीव सुगुप्तमस्ति । सागरमेनमुन्मथ्य सुरासुरैरिवास्माभिरितरैश्च शतशो रत्नान्यवाप्तुं शक्यन्ते । दृष्ट्वै तत्खिद्यते चेत्, यत्सुरभारत्याः प्रचारोऽतीव-न्यूनः, भारते हिन्दूनां संख्या यवनेभ्यः प्रशस्तास्ति । परन्तु यवनेषु “अरबी फारसी” शिक्षा-भूषिता यावन्तः सन्ति न तावन्तः संस्कृतज्ञा आर्यजातिषु । कुत्रचित्समा-चारपत्रे प्रकाशिता अङ्का दर्शयन्ति यद्भारते विंशतिवर्षात्पूर्वं यावनीभाषा-ध्यायिनश्छात्राः ३१,३४६, पाठशालाश्च १४७० आसन् । संस्कृतविद्यार्थिनस्तु केव-लम् २०,६१०, पाठशालाश्च १२६२ आसन् । एतादृशानंकान् कः संकलयति ? इत ऊर्ध्वकालीना ईदृशी संख्योपलभ्यते न वा ? संस्कृतभाषासेविनां या नाम भार-तीयाः संस्थास्ता विषयेऽस्मिन्किमाचरन्त्युत निद्रामवलम्बन्ते ?

संस्कृतपाठनप्रणाली या पूर्वमासीत् सा चेदानीं खण्डिता दृश्यते नूतना च न सार्वजनीना निर्धारिता दृश्यते ।

संस्कृतसाहित्यसंमेलनं निखिलभारतीयम् कुत्रचिद्भारते प्रत्यहं सम्प-द्यत इति श्रूयते । तर्किकं तथ्यमुत मिथ्येति नाभ्युपगन्तुं शक्यते । परीक्षाश्च संस्कृतच्छात्राणां काश्चित् प्रत्यहं भवन्ति काश्चित् पाण्ड्यासिकाः, परं तासु प्रभूताः संस्था नोत्तरदायिन्यः (रिस्पाँसिबल्) सन्ति । परीक्षाग्रहण-व्यवसायेन द्रविणो-पार्जनमेव तासामुद्देश्यम्, व्यवसायिनां मतयो बहुशाखाश्चानन्ताश्च भवन्ति । नास्मिन्विषये विमर्शावसरः । काशीस्थराजकीय-संस्कृतपाठशालीय-(बनारस-गवर्न० सं० काँ०) परीक्षाः वंगीयाः पञ्चनदप्रान्तीयः (पंजाब) परीक्षाश्च लब्धप्रतिष्ठा इत्यत्र न संदेहः । परन्तु तासु न सामानाधिकरणम् । यथा काशीस्थराजकीय-मध्यमोत्तीर्णः कलिकातास्थ-तीर्थपरीक्षायां न प्रवेष्टुमर्हति । विषयस्यास्यान्तस्तत्प्रवेशतो ज्ञायते यद्विदुषाम्पारस्परिकः सौमनस्याभाव

परीक्षानीतेः पार्थक्ये चात्र प्रधानं कारणम् । आंग्लपरीक्षाव्यवस्थापिकाः संसदो यथा पाठशालानां निरीक्षणं कुर्वन्ति न तथा गीर्वाणभाषापरीक्षासंसदः । नियतकालावधिपाठशालासु अनुपस्थिता अपि छात्राः पाठशालाभ्यः परीक्षानुमतिं लभन्त इत्यतीवासमंजसम् । संपूर्णस्य पाठ्यस्याध्ययनं विना परीक्षाया-मुपस्थिति रूचीर्णता च परीक्षावैयर्थ्यमेव सम्पादयति ।

यासु पाठशालासु न्यूनसंख्यका अध्यापका अधिकसंख्यकाश्च छात्रान्सहै-वान्यान्यविषयान्पाठयन्ति तत्रत्यविद्यार्थिनां कालापव्ययो दुरवस्था च न शक्यते वर्णयितुम् । अत्रार्थे परीक्षाव्यवस्थापका यदि अनुसन्धानं कुर्युः तर्हि छात्राणां जीवनसाफल्यमधिकृतानां च कर्तव्यपालनम्भवेत् इत्यत्र न संदेहावसरः ।

संस्कृतभाषा “मृतभाषे”ति पाश्चात्यशिक्षादीक्षादीक्षिता वदन्ति । केचिच्च यावनी-(अरबी फारसी,) बद्धार्मिकी भाषां मन्यन्ते यद्वा तद्वास्तु । संस्कृत-भाषा भारतीयानेकभाषाणां जनयित्रीति सर्ववादिसम्मतो राद्धान्तः । तदुज्जी-वनतस्तदुत्पन्नभाषाणाम्भारतीयेतिहासस्य पोषण-संवर्धन-संशोधनेषु विश्वजनीन उपकार इत्यत्र न लवमात्रोऽपि संशयः । श्रीभारतधर्ममहामण्डलं स्कूल-कालेजेषु धार्मिकीं शिक्षां प्रचारयितुं प्रयत्नं वितनुते इति नितरां प्रमोदास्पदम् । अत्रार्थे संस्कृतपरीक्षासु धार्मिकविषयाणामावश्यककरणेन आदर्शः स्थापनीयः ।

उद्गारः ।

ॐ॥६०३॥

ले०—श्रीभोलानाथशास्त्री, गोयनका महाविद्यालयस्थः, (काशी)

पूर्वोद्भवानां विदुषामृषीणां, सज्ज्ञानविद्याचरणप्रणालीम् ।
विप्रैस्सदास्माभिरनुस्मरद्भिर्विचारणीयाद्य दशा स्वकीया ॥ १ ॥

आसन् ये यमिनः पुरा भगवतो ध्यानावधानेक्षणाः,
कान्तारागपरायणा जगति सच्छास्त्रार्थचिन्तापराः ।

तेषामेव कुलोद्भवा वयमिह स्वान् विस्मरन्तः कथं,
कान्तारागपरायणा भुवि गता ह । हन्त केयं दशा ॥ २ ॥

यद्द्वंशे पूर्वमासन् कपिलभृगुसमास्तापसा ब्रह्मनिष्ठा,
 इन्द्राद्या देवधुर्या अपि विभवयुता यत्कृपामाचकाङ्क्षुः ।
 अद्यैते ते द्विजाख्या वयमिह भुवने वेदविद्याविहीना-
 दीनत्वं सम्प्रपन्ना विषयपरिगता हा ! महाकष्टमेतत् ॥ ३ ॥
 एकस्तैः कुलजैः सुशोभिनगरेणोद्भासितस्सर्वदा,
 देवोऽन्यो नरकान्तकोऽर्चित इह स्वात्मप्रमुक्तीच्छया ।
 अस्माभिस्तु सुपूजितो नृपवरो नित्यं धनाकाङ्क्षया,
 हा ! कीदृक् तु विपर्ययोऽयमधुना जातः पुरातः कलौ ॥ ४ ॥
 अस्माकं तु दशाऽधुनातिगलिता नेयं समायास्यति,
 भूयः प्रोन्नतिदुर्गशैलशिखरं मत्वेति यत्नात्ततः ।
 माकार्षीं विरतिं सदा प्रयततामस्मिन् सुभूमण्डले,
 किं सायं पतितोऽर्क एष भुवने नारोदुमाकाङ्क्षति ॥ ५ ॥

वर्णव्यवस्था मनोविज्ञानं च ।

ले०-४. लक्ष्मणमिश्रा व्या. का. तीर्थः । सरस्वतीसदन पुस्तकालय पहरा (गया)

आर्य्यजातौ विद्यमाना शाश्वती चैषा वर्णव्यवस्था आधुनिकैः समाजसुधा-
 रकैः महाप्रलयङ्करी “पापलीला” इत्यवहस्य सर्वथा निन्द्यमाना सर्वतो मिद्यमाना
 प्रायः शीर्णप्राया नितरां दुःखाकरोति धर्मप्राणायाश्चार्य्यजातेः प्राणान् ।
 किं “सत्यमेवा तथाविधा” आहोस्वित् “अध्यात्ममूला” वेति न ते कदा-
 चित् स्थिरमनसा मननयाश्चक्रुः । रागद्वेषात्मकमुपनेत्रमवतार्य्य प्रवर्त्तमाने
 मनने तत्त्वजिज्ञासया, “अध्यात्ममूलैवेयम्” इति प्रतिभास्यति प्रतिभावताम् ।
 “अकारणः सुसूक्ष्मोऽपि, धर्मो नैवास्ति जाजले !” भा० “प्रभवार्थाय भूतानां,
 धर्मप्रवचनं कृतम्” मनुः” इतिवचनाभ्यां महर्षिभिर्दिव्य-दृष्ट्या सम्यग् विवि-
 च्यैव निश्श्रेयसाभ्युदयोदयायैव सर्वे धर्मा निर्मिता आसन् । “यस्तर्केणानुसं-
 धत्ते” इतिमनुमनुसृत्य तर्कदृष्ट्यापि “आध्यात्मिक्येव” साधु सेतस्यत्यस्मिन्नपि
 तर्कयुगे । तथाहि—

प्राणिनामुच्चावचमनोवृत्तिरेवोच्चावच-शरीरलाभहेतुः । मनोवृत्तेरति-
 शयविकासावस्थायामेव मनुष्यत्वलाभः । तत्रापि विचारप्रधानाया स्तस्यास्तथा-

विधत्वे ब्राह्मणत्वातिः । क्रियाप्रधानत्वे तस्यां क्षत्रियत्वलाभः । एवं कामना प्रधानत्वे वैश्यत्वम् । अविकासितमनोवृत्तयश्शूद्रा अभूवन् ।

विज्ञानविवेकप्रधाना ब्राह्मणा अध्ययनादिषु मानसिकश्रमप्रियाः, क्रिया-वृत्तिप्रधाना राजन्याः समाजरक्षायामधिकारप्रियाः, विविधकामनाप्रधानाः वैश्या उत्पादनवर्धनादिषु भोगप्रिया स्तथाऽविकसित-वृत्तयश्शूद्रा द्विजातीनां शुश्रूषासु तात्कालिक-शरीर-सुखप्रिया अजायन्त । समाजश्च तादृशेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽनुकूलमध्ययनाध्यापन-धर्मशास्त्रनिर्माणादि-कार्य्यजातं, तदनुरूपं सर्वमान्यत्वप्रवर्तकं पारितोषिकं च, तथाविधेभ्यो राजन्येभ्यः समाजरक्षाभारं तदनुरूप-मधिकारमेव वेतनं च, तादृशेभ्यो वैश्येभ्यः कृषिगोरक्षादि-कार्य्यजातं तेषु तेषां खच्छन्दोपभोगं च वेतनत्वेन, शूद्रेभ्यस्तु शारीरिकेषु कर्मसु शरीरसुख स्वरूपमेव वेतनं व्यतरत् ।

मनोरचनानुकूलायामस्यां वर्णव्यवस्थायां तूत्तमः श्रमविभागः, अन्योन्या-श्रयत्वं, स्पर्धाविहीनं सहयोगित्वं पृथक्पृथक् सुविभक्तं राष्ट्रियकार्य्यजातं साधु-समावेशितं समुपलभ्यते । विराट्-शरीरवर्णनव्याजेन, विश्ववर्णनमेव “ब्राह्मणे-ऽस्य मुखमासीदित्यादिना मन्त्रेण लुप्तोपमया प्रतिपादितवान् तत्र भगवान् वेदः ।

तथा चैषा समाजरचना नैसर्गिक-मनोविज्ञानानुगुणा शाश्वती विश्वजनीना महोपकारिणी च । न च सर्वेषां मनसां समुन्नतौ समानता, सर्वेषां मनस्सु-एकस्या एव वृत्तेः प्रधानता केनापि कदाचित् दृष्टा श्रुता वा तदा कथमेकैव जातिरेक एव वर्णः समानोऽधिकारी विज्ञानविद्धि विद्धिरनुमोदयितव्यः ? समान-ता तु प्रलयावस्थायामेव । अत एवाह भगवान् कपिलः—“सत्त्वरजस्तमसां साम्या-वस्था प्रकृतिः”—इति प्रकृतिभूतावस्था तु महाप्रलयावस्थैव । गीतोपदेष्टा श्रीभगवानपि मनोवृत्तीरेव लक्ष्यीकृत्य नैसर्गिकगुणकर्मद्वारैवेमां वर्णव्यव-स्थामदिदृढत् ।

दीपाजूजायमान-दीपवद् उपादानसमानगुणान्येवोत्पाद्यानि भवन्ति । अत एव नैसर्गिक-गुणकर्मविशिष्टेभ्यस्तेभ्यः सवर्णास्वेव विवाहोपदेशः, असर्वणासु सङ्करोत्पत्ते नैसर्गिकवर्णव्यवस्थाभङ्गापत्तेश्च । एतेन “कर्मणा वर्णव्यवस्था न जन्मनेति” मतं निरस्तम् । यतो हि ते प्रतिपलं परिवर्त्तमानैरनियतैः क्षण-विध्वंसिभिःकर्मभिः वर्णान् व्यवस्थापयितुं कथं प्रभवेयुरिति ।

आह्वानम् ।

ले०—शास्त्री-विठ्ठलनाथदीक्षितः ।

महाराणा सं० का० अध्यापकः (उदयपुर)

—:❀:—

गोविन्द ! दीनबन्धो ! नवभारतार्तिहारिन् ! ।

आगच्छ भारतेऽस्मिन्निजभक्तदुःखदारिन् ! ॥

अयि धर्मराज-पालिन् ! खलकौरवादि-दारिन् !

त्रायस्व पापहारिन् ! गीतोपदेश-कारिन् !

यातो नयोऽतिनीचैः—प्राप्तोऽनबलदुःखैः ।

शिष्टा स्वधर्महानिः किं धर्मपक्षकारिन् ! ॥

आगच्छतां जनानां शरणे तवागतानाम् ।

क्षान्त्वापराधपुञ्जान् दययस्व शान्तिधारिन् ! ॥

गोविन्द दीनबन्धो ! नवभारतार्तिहारिन् !

आगच्छ भारतेऽस्मिन्निज-भक्त-दुःखदारिन् ।

नयपालदेशस्य इतिवृत्तम् ।

—:❀:—

ले०—श्रीशिवकुमारशास्त्री (काव्यतीर्थः ज्यो० शास्त्री)

नयपालप्रदेशो भारतस्योत्तरस्यां दिशि वर्तते । लघीयान् सम्प्रति स्वतन्त्रोऽयं भूभागः । देशोऽयं कृषिप्रधान एव गण्यते । प्राचीनकाले भारतभूपतेराधीन-एवासीत् । पर्वतमालासमावृत एवायं देशः । उत्तरस्यां हिमालयः, अपरा-स्वपि तिसृषु दिक्षु पर्वतश्रेण्यः सन्ति । अस्य देशस्य राज्ञः काठमाण्डूनाम्नी प्रधानराजधानी विद्यते । अचलश्रेणीसंकुलतया देशोऽयं शत्रुभिर्दुर्जयः । अत्रत्या गोरखानाम्नी जातिरपि पराक्रमशीला या दुर्जयाऽन्यराजैः । मार्गाणां दुर्गम-त्वमपि देशमिममन्यराजहस्तगमनाद्रक्षति ।

इहत्या वसतिः प्रधानतया ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र-तामङ्-दनुवार-शुक्ल-मगर-राई-लिम्बू-प्रभृतीनां जातीनामस्ति । अत्र सर्वप्रथमा गोरखाली भाषा

विद्यते, या हि हिन्दिराष्ट्रभाषामनुकरोति । विद्यमानास्वपि नेवार, -तामाङ्-दनु-
वारप्रभृतिभाषासु गोरखाभाषैव लेखपाठादिषूपयुज्यमाना विलोक्यते ।

इह जनसंख्यायाश्चतुर्थांशो बौद्धानां त्रयोऽंशास्तु सनातनधर्मणामेव मान-
धानाम् । अस्मिन् देशे देवमन्दिराणि बहूनि सन्ति । येषु कियन्ति बौद्धानां
कियन्ति च वैष्णवानां भूरीणि शैवमन्दिराणि एव सन्ति । नयपालदेशस्था बौद्धा-
अपि शैव-वैष्णव-मन्दिरेषु गतागतं कुर्वन्ति । शैवाश्च बौद्धवैष्णवमन्दिरेषु गत्वा
पूजां विदधति । एतद्देशगानि इमानि स्थानानि दर्शनीयानि गण्यन्ते । श्रीपशुपति-
नाथः गोसाईस्थानम्, मुक्तिनाथः, कृष्णानदी, सप्तगण्डकी, आर्य्यतीर्थं, धनुष-
तीर्थं, जनकपुरं (राजर्षेर्जनकस्य राजधानी) स्वयम्भूबौद्धस्थानम्, नाम्मूडा,
शिम्बुप्रभृतीनि प्राधान्यमाश्रयन्ति ।

इह प्राचीनार्वाचीनशिक्षाकृते कुमारपाठशाला, संस्कृतपाठशाला, कन्या-
पाठशाला, विद्यालयो महाविद्यालयः निःशुल्कमेव संञ्चाल्यन्ते । येनाकिञ्चना अपि
बालकाः शिक्षां ग्रहीतुं समर्था भवन्ति ।

अत्रत्येषु क्षत्रियेषु पूर्वप्रथानुरूपमेव प्रौढानां कुमाराणां तथैव बालिका-
नाञ्च पाणिग्रहः संस्कारः सम्पाद्यते । वैश्यशूद्रादिष्वपि प्राचीनरीतित एव रजो-
दर्शनतः पूर्वमेव परिणयो भवति, तथा ब्राह्मणेषु तद्दर्शादर्शि ग्रामीणक्षत्रिये-
ष्वपि रजोदर्शनतः पूर्वं बालिकानामुद्वाहः संस्कारः सम्पाद्यते । कियतः कालात्
(गताग्रहायणमासतो) बालिकानां परिणय एकादशवर्षतो न्यूनत्वे नैव भवि-
ष्यतीति नियमो राजनीतिविधानाद्विहितो विद्यते । येन बालविवाहप्रथा न वर्द्धि-
तुमर्हति । (विवाह-विधिः)

इह देशे अवगुण्ठनप्रथायाः प्राचल्यं नास्ति । इहापि द्विजविधवानां पुरु-
षान्तरेण सम्बन्धो निन्दितो मन्यते । यदि काचिद्विधुरा नारी स्वसतीव्रतपालना-
समर्था स्वजातिकुलवमोऽनुरूपं नरं वृणीते चेत्तत्सम्बन्धादुत्पन्नः सन्तानः “जैसी
ब्राह्मण” इति संज्ञां लप्स्यते । समाजदृष्टौ च निम्नकोटगो ब्राह्मणो गण्यते ।
तत्राप्यस्पृश्याः सन्ति, तेषां देवदर्शने धर्मशास्त्रीया बाधा तत्रापि विद्यते । कृषी-
मत्ता अन्नोपत्यकाप्रदेशेऽधिकतया कृषिं कुर्वन्ति, प्रायशश्चाधित्यकायाम् धान्य-
कृषिमेव कुर्वन्ति । वृहद्वज्रस्य कोद्रवस्य चेह प्राधान्येन समुद्भवो भवति । गोधूम-
प्रभृतयो नेह प्रोद्भवन्ति । पर्वतीयाः स्ववेश्मनि तर्कुचक्रं चालयन्ति । येन
स्वयमेव ते स्वपरिवारपरिधानीयं स्वदेशीयं वस्त्रं समुद्भावयन्ति । यतश्चात्र

महापण्येऽपि करकर्तित-करनिर्मितान्येव वस्त्राणि समुपलभ्यन्ते । इहत्याः स्वभावत-
एवोप्रा भवन्ति । प्रथमतस्तु इमे नम्रा दृश्यन्ते, परन्तु तर्जिताः सन्त उद्दीप्ता
भवन्ति । अत्रत्या वीरप्रसवा युद्धशीला गोरखो जातिर्जैगीयते । अत एव सम्प्रति
महासमरतः प्रसिद्धेयं जातिः भारते सर्वत्रैव सैनिकरूपे समुपलभ्यते । नयपाल-
देशस्य शासकः सनातनधर्मावलम्बी परमधार्मिकः, तत्रत्यं प्रजाशासनं धर्मशास्त्रा-
नुसारं भवति ।

॥ ३६ ॥

सं० परीक्षाप्रश्नवैषम्यम् ।

—३: #:३—

विहारोत्कलसंस्कृतसमिति-कार्यसम्पादकाः ! अत्र दृष्टिपातं विद-
धतु । विहारप्रान्तीय राजकीय-संस्कृतपरीक्षासु मध्यमाचार्य्यपरीक्षार्थिनां कृते
यादृक् सुव्यवस्था यादृक् च तत्तद्विषय-सौलभ्यं न तथा सुकुमारमतीनां
प्राथमिकान्तेवसतामिति चित्रयति सहृदयानां चेतांसि । दृश्यते च
नितरां सर्वप्रान्तेषु या च परीक्षा यस्मिन्विषये ग्रन्थे वा गृहीता भवति
तस्मिन्नेव विषये ग्रन्थे वा प्रश्नाः सज्जायन्ते । किन्तु विहारप्रान्ते बहोः
कालात् प्रथमपरीक्षायां व्याकरणविषयस्य-सारस्वते मुख्यबोधे लघुकौमुद्याञ्च-
प्रायः सर्वे प्रश्नाः समाना जायन्ते । प्रश्ने प्रयोगाः विशेषतो लघुकौमुदीतो
गृह्यन्ते । ये च सारस्वते न तिष्ठन्ति, तेषामुत्तरदाने सारस्वतानां प्रथमपरी-
क्षोपस्थितबालकानां भवति महान् विप्रकर्षः । बहुशो लघुकौमुदीप्रयोगाः
नूनं 'पाहि' सद्गुणाः सारस्वतव्याकरणेन साध्या न भवन्ति । एवमननुकूलप्रश्नानां
मुत्तरदाने बालकानां मनोभीतिरेव भवति । तत्र कथञ्चिद्द्वित्रा एवोत्तीर्णतां
भजन्ते । आशासे सहृदयाधिकारिमहोदया एतन्नैजमितिकर्तव्यं मन्यमानाः
सन्तः प्रश्नास्तत्तद्विषयका यथा स्युस्तथा शीघ्रमेव यतिष्यन्ते । येनास्मिन्नेवान्दे
छात्राणां सौलभ्यलाभो भवेदवश्यमिति दिक् ।

विद्वच्चरणानुरागी कश्चिद्,

रघुनन्दनपाण्डेयो व्याकरणाचार्य्यः ।

श्रीभास्कर सं० वि० अंगारी धाम, पो० एकंगरसराय (पटना)

“श्रीकृष्ण-प्रार्थना”

—:ॐ:—

लेखकः—पण्डित श्रीघनश्यामचन्द्र शास्त्री,

(आचार्यः, श्रीकृष्णकुल ब्रह्मचर्याश्रमस्य)

श्रीकृष्ण दीनबन्धो, त्रायस्व मां मुरारे ॥ टेक ॥

वंशी-विभूषितेन, संराजसे करेण ।

नवनीरदाम । नान्य स्त्वत्तः परोऽसुरारे ॥ १ ॥ श्रीकृष्ण० ।

शिशुपाल कंसमुख्यै र्मदगर्वितैर्जघन्यैः ।

संपीडिता धरित्री त्वामाश्रिता बकारे ॥ २ ॥ श्रीकृ० ।

देवैः समन्वितायाः श्रुत्वा क्षितेः स्तवं तम् ।

त्वं द्वापरेऽवतीर्णो दैत्यान्तकृद्भवारे ॥ ३ ॥ श्रीकृष्ण० ।

लोलुप्यतेऽत्र रम्या, वर्णाश्रमव्यवस्था ।

नानाघसङ्गहर्त्री साव्या द्रुतं जितारे ॥ ४ ॥ श्रीकृष्ण० ।

गोपीगणस्य भक्तिं दृष्ट्वा समुद्धृतः सः ।

भक्तिः प्रिया कलौ ते, “घनश्याम” नाशितारे ॥ ५ ॥ श्रीकृष्ण० ।

शोकसमाचारः ।

—:ॐ:—

मुम्बई पुण्याः प्रसिद्धज्योतिर्विदां एतत्प्रान्तीय श्रीभारतधर्ममण्डलोप-
सभापतीनां विद्याभास्कराणां श्रीमतां पं० कृष्णमोहनजी कार्तान्तिकमहोदयानां
धर्मपत्न्या जीवनवाई देव्याः पञ्चाशद्वर्षीये वयसि ५० स्वर्गारोहणं जूनमासस्य
एकविंशतितमे दिवसे प्रातःकाले भरुचाविल्डिङ्गमध्ये जातम् । तद्वियोगेन सन्त-
सहृदयेभ्यः कार्तान्तिकमहोदयेभ्यः समवेदनां प्रकटयन् गतात्मनः शान्तिप्रदानाय
परमेश्वरं प्रार्थयते—

सन्तसहृदयः—

श्रीरेवाशङ्कर मेघजीशास्त्री,

(१९२५) अध्यापक डी.एल.सं. पाठशाला, गुलालवाड़ी, बम्बई ४ ।

चतुर्दशापि भुवनानि जीववासोपयोगीनि क्रमेण जायन्ते । तथैवेह चिज्जङ्घ-
ग्रन्थिलक्षण-जीवभावाविर्भावकाले, तेनैव सह सहजकर्मद्वारा जीवानां भोग-
स्थलरूपाः पञ्चकोषाः स्वत एव जायन्ते ।

यद्यपि मनुष्यदेवप्रभृतीनां निजदेहास्तेषां स्वकर्मणैव समुत्पत्तुमर्हन्ति इति
नास्ति तेषां सहजकर्मणोऽपेक्षा, तथापि मनुष्येतर-निम्नकोटिगानामुद्भिज्जादि-
योगिगानां जीवानान्तु पूर्वकर्मणोऽभावात् तत्रैवविधस्य कर्मणः सम्भावनापि-
नास्ति । अतश्चेदं स्वतः सिध्यति यद् अहेतुकं सहजं कर्मैव जीवपिण्डे पञ्चकोषो-
त्पादकं भवति । अन्यच्च मनुष्यदेवादि-जीवेषु केवलस्य स्थूलशरीरात्मक-
स्यान्नमय-कोशस्यैव परिवर्तनं भवति । अन्ये तु चत्वारोऽपि कोशा यथापूर्वमेव-
तिष्ठन्ति, क्रमेण चोन्नता भवन्तीति विज्ञानमपीममेव सिद्धान्तं समर्थयति ॥ २६ ॥

अन्यच्चापि—

शरीरत्रयहेतुश्च ॥ ३० ॥

तदेव सहजं कर्म शरीराणां त्रयं शरीरत्रयं तस्यापि कारणं सूक्ष्मस्थूल-
शरीरस्यापि हेतुः कारणमिति सूत्रार्थः ।

तच्च सहजं कर्म पञ्चकोषहेतुत्वात् त्रिविधशरीरस्य कारणसूक्ष्मस्थूला-
त्मकस्यापि हेतुर्भवति । यतो हि पञ्चकोषा एव रूपान्तरतया त्रीणि शरीराण्यु-
च्यन्ते । तत्रान्नमयकोशः स्थूलशरीरम्, प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयकोषाश्च-
सूक्ष्मशरीरापरपदार्थां लिङ्गशरीरमुच्यते । आनन्दमयकोषो हि कारणशरी-
रात्मकतामाश्रयितुमर्हति । अतश्चेदं सहजं कर्मैव जीवानां त्रिविधशरीरस्यापि
निर्मातृ इति स्वीकरणीयमेव ॥ ३० ॥

सहजकर्मणः स्थूलां क्रियां निर्दिश्य सूक्ष्मां सम्प्रति निर्दिशति—

तत्प्रकाशः स्त्रीशरीरे सतीलतः ॥ ३१ ॥

तस्य सहजकर्मणः प्रकाशः प्राकट्यं स्त्रीणां नारीणां शरीरे काये सतीत्वतः
सतीत्वात् हेतोर्भवतीति सूत्रार्थः ।

यथा हि एकस्य ब्रह्माण्डस्य सम्बद्धानां चतुर्दशभुवनानां समुत्पत्तिः
स्वेदजाण्डजादिमानवेतरनिम्नयोगिजीवयोनिप्राप्तिश्चाहेतुका सहजकर्मजैव
निगद्यते, तथैव नारीशरीरे सहजकर्मणः प्रकाशः सतीत्वधर्मतोऽवगम्यते । यतो हि
नारीशरीरे सतीत्वधर्मणैवाऽभ्युदयनिःश्रेयसादयोऽपि पदार्थाः स्वभावादे-
वासाद्यन्ते । नार्या सह मूलप्रकृतेः स्वभावसिद्धं साधर्म्यं वरीवर्ति । यथा हि

मूलप्रकृतिः पराधीना परमपुरुषमुखापेक्षिणी परमस्य तस्य पंसः शक्तिरूपा चोच्यते, तस्यैव प्रकृतिधर्मस्य प्रतिकृतिरिह नाय्यामपि समपेक्षिता । यतो हि तस्य परमपुरुषस्य तस्या मूलप्रकृतेश्च एव प्रतिकृतिरिह पुरुषधारायां नारीधारायाश्च विद्योतिता विद्यते । नारीजातेश्चास्वतन्त्रत्वं पतिनिर्भरत्वमूलकञ्च सतीत्वं स्वाभाविको धर्मः । अतश्च नारीजातौ सतीत्वधर्मस्य क्रमविकाशद्वारा सहजकर्मणो विकाशः क्रमेण जायते ॥ ३१ ॥

साक्षात्फलमस्याह—

तस्मात्पुरुषभावलाभः ॥ ३२ ॥

तस्मात् सहजकर्मणः परस्परया पुरुषभावस्य लाभः प्राप्तिर्भवतीति सूत्रार्थः ।

नारीधारायाः कृते पुरुषधारावाप्तिरेव मुक्तिपथप्राप्तिरुच्यते । यथा हि सृष्टिप्रादुर्भाववेलायां शक्तिस्वरूपा ब्रह्मप्रकृतिर्ब्रह्मणः पृथग्भूत्वा सृष्टिस्थितिलयान् विदधती महाप्रलये ब्रह्मण्येव पुनर्विलीनाऽद्वैतं पुनः प्राप्नोति । तमेवादृशमनुकुर्वती नारीजातिः प्रथमं पुरुषधारायां सङ्गता ततश्च पुरुषधाराऽपि कालेन ब्रह्मसमुद्रेऽस्तमुपेत्याऽद्वैतं निजरूपं विन्दते । नारी शरीरे हि सहजस्य सतीत्वधर्मस्य प्रभावेण जन्मान्तरे नारी पुरुषतां गच्छति । ततश्च पुरुषत्वमुपेत्य ज्ञानयज्ञप्रभावतः स्वस्वरूपावाप्तिरूपं मुक्तिपदमपि स जीवः कालेन लभत एवेत्यहो सहजकर्ममहिमा । स्मृतावपि जेगीयते—

सत्प्रेम्णैव सती नारी ब्रह्मशक्तिरिव स्वयम् ।

पत्यौ तन्मयतामेत्य पुरुषत्वं प्रपद्यते । इति ॥ ३२ ॥

अन्यदपि प्रत्यक्षफलमाह—

अद्वैतज्ञानकृत् पुरुषे ॥ ३३ ॥

तदेव सहजं कर्म पुरुषे पुरुषजीवे अद्वैतश्च तज्ज्ञानं तत्तथोक्तं करोतीति कृत् अद्वैतज्ञानकृत् ब्रह्मजीवैक्यबुद्धिदमित्यर्थः । स्त्रीजातिर्यथा सहजकर्मप्रदायिसतीत्वधर्ममाश्रित्य पुरुषत्वं विन्दन्ती स्त्रीयोनिनो मुक्ता भवति । तथैव येन सहजकर्मणा जीव उद्भिज्जादियोनीरतिक्रम्य मानवयोनिमधिष्ठिते तेनैव सहजकर्मणा पुरुषजातावपि तत्त्वज्ञान्याद्यवस्थया अद्वैतज्ञानमुपलभ्य मुक्तिभूमिमध्यारोहति । यथा च नारीशरीरे सतीत्वधर्मबलात्स्वयमेव जटिलाद्यवस्थामतिक्रम्य सहजं कर्मोदेति तदेव च मुक्तिपथमपि निष्कण्टकं करोति, तथैव पुरुषशरीरे यदाऽद्वैतज्ञानोदयो भवति तदा कर्मजटिलतामपाकृत्य मुक्तिमार्गमपि

विशदयति । पुरुषो हि—“धृतिः क्षमेत्यादि”—साधारणधर्मेण “वर्णाश्रमादि” विशिष्टधर्मेण च क्रमशः जन्मजन्मान्तरे शूद्र-वैश्य-क्षत्रिय-ब्राह्मणादियोनिमुपेत्य कर्मठोपासकवेदज्ञ-तत्त्वज्ञ-ज्ञान्यायवस्थया क्रमशः उन्नतोन्नतामवस्थामधिगच्छन्न-द्वैतज्ञानप्रतिष्ठया सहजकर्मणः परां काष्ठामाश्रित्य जीवन्मुक्तपदवीमुपेतः कृतकृत्यो भवतीति सर्वोऽपि सहजकर्मण एव विलासः ॥ ३३ ॥

विज्ञानमिदमपरथाऽपि विशदयति—

जीवभावभावकं कैवल्यकारणं च ॥ ३४ ॥

तदेव सहजं कर्म जीवभावस्य जीवत्वस्य भावकमुत्पादकं कैवल्यस्य मोक्षस्य कारणं हेतुश्चेति सूत्रार्थः ।

सहजं कर्म प्रकृतेर्नैसर्गिकेण कल्लोलेन सह चिज्जडग्रन्थिरूपं जीवत्व-मुत्पादयति । क्रमशश्च जीवानुत्तमयद् उद्भिज्जादियोनितो मनुष्ययोनि-मानयति पुनश्च जीवन्मुक्तावस्थायामुदित्य जीवन्मुक्तानपि करोति । अन्यतश्च यथोक्तं प्रागपि यद् स्त्रीधारां पुरुषधारया परिणमय्य पुरुषधारां ब्रह्मसमुद्रे प्रापयतीति । इदं हि तस्य सहजकर्मणा वैचिड्यं यत् तज्जीवभावमुत्पादयति । अपरस्याश्चावस्थायां जीवस्य क्रमोन्नतिमार्गमपि सरलयति, अवसाने च जीवेभ्यो जीवन्मुक्तिं प्रदाय बन्धनान्तान् मोचयति ॥ ३४ ॥

सम्प्रति जैवकर्मस्वरूपं निरूपयति—

मनुष्यवर्षमजं जैवमधिकारित्वाद्धर्माधर्मयोः ॥ ३५ ॥

धर्मश्च अधर्मश्चेति धर्माधर्मौ तयोरधिकारित्वान्मनुष्यस्य मानवस्य वर्षं देहस्तस्माज्जायत इति मनुष्यवर्षमजं मानवदेहजं कर्म जैवं कर्मोच्यते इति सूत्रार्थः । मनुष्य एव धर्माधर्मकरणेऽधिकारीति तज्जं कर्म जैवमुच्यते इति भावः ।

यदा जीवोऽधःस्थितोद्भिज्जादियोनितो मानवयोनिमृच्छति तदा स स्वाधीनो भूत्वा पापपुण्यात्मकं जैवं कर्म समर्जयति, यच्च तस्य गतागतचक्रं निर्वर्तयति । इदं हि जैवं कर्म अस्वाभाविकमुच्यतेऽतश्च यदा जीवः स्वाभाविकीं गतिं विहा-येह मनुष्यबोनौ गतागतचक्रचालिकां पापपुण्यप्रदामस्वाभाविकीं गतिं विन्दते तत एवास्य जैवस्य कर्मण उदयो भवति । अस्य जैवकर्मणो बलादेव जीवो गतागतचक्रे बभ्रम्यते ॥ ३५ ॥

अधुना चान्तिमस्यैशस्य कर्मणः स्वरूपमाख्यति—

ऐशमुभयसहायकम् ॥ ३६ ॥

ऐशं कर्म उभययोः सहजजैवयोः सहायकं भवतीति सूत्रार्थः ।

स्थूलप्रपञ्चस्य चालकं दैवराज्यं विद्यते । तेनैव सहैशकर्मणो विशिष्टः सम्ब-

न्योऽस्तीति तदुभयसहायकमुच्यते । चतुर्विधानां भूतसंघानां आर्यानां नार्य-
मानवसंघानां स्थावरजङ्गमप्रपञ्चानाञ्च मूलरत्नकं सञ्चालकञ्च सूक्ष्मदैवराज्यं
सन्नद्धं विद्यते । तच्च दैवराज्यं येन कर्मणा प्राधान्येन संचाल्यते तदेवैशं कर्मो-
च्यते । इत्यतश्च दैवराज्येन सम्बन्धभाग् पेशं कर्म उभयसहायकमुच्यते । यतो
हि तेन सहजकर्मण्यपि साहाय्यमाप्यते जैवकर्मण्यपि साहाय्यमुपलभ्यते ।
तथा हि उदाहरणतोऽवगन्तव्यम् सहजकर्मसम्बन्धभाजामुद्भिज्जस्वेदजादि-
योनीनां रत्नकाश्चालकाश्च यदि देवा न स्युस्तदा तत्र सुव्यवस्थैव न तिष्ठेत् ।
एवं च जैवकर्मसम्बन्धभाजो मनुष्यादियोनेर्गतागतचक्रगतेर्व्यवस्थायां
कर्मपरिपाकादिव्यवस्थायाश्च यदि देवाः सहायका न स्युस्तदा तदीया व्यवस्था
क्षणमपि न प्रचलेदिति पेशकर्मण उभयसहायकत्वे विज्ञानं निर्धारणीयम् ॥३६॥

पेशकर्मणो वैशिष्ट्यम्भूते —

तत् समष्टि व्यष्टि मिश्रञ्च ॥ ३७ ॥

तद् पेशं कर्म समष्टि, व्यष्टि, मिश्रं च भवतीत्यर्थः । पेशकर्मणो वैशिष्ट्यमिदं
विद्यते यद् ब्रह्माण्डसहायकतया तत् समष्टिरूपं भवति । व्यष्टिलक्षणानां पिण्डानां
च सहायकत्वात् व्यष्टिरूपं भवति । इत्थञ्चोभयसहायकतया मिश्ररूपं च-
भवति । अयमेव तस्य विस्तीर्णोऽधिकारस्तस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति । उदाहर-
णायथा—यदा देवैः साक्षात् सम्पादितं फलदं शुभमशुभं वा कर्म केवलं ब्रह्माण्ड-
स्यैव शुभमशुभं वा फलं ददाति तदा तत् समष्टिरूपमैशं कर्मोच्यते । यदा चैव-
म्भूता दैवी क्रिया शुभाशुभफलदा प्रादुर्भवेद्यथा च केवलं कस्यचन पिण्डविशेष
स्यैव शुभमशुभं वा फलं भवेत्तदा तदैशं कर्म व्यष्टिरूपं कथितं स्यात् । यदा
च कस्यचन पेशस्य कर्मणः प्रभावः ब्रह्माण्डे पिण्डे चोभयत्र समानतयैव शुभा-
शुभात्मक आपतेत् तद्धि मिश्रमुच्यते ॥ ३७ ॥

अपरमपि—

अतो वैचित्र्यमस्य ॥ ३८ ॥

अतः सर्वविलक्षणत्वात् अस्य पेशस्य कर्मणो वैचित्र्यं विचित्रता विद्यते
इति सूत्रार्थः ।

सहजस्य कर्मणः केवलं प्रकृतेः स्वाभाविकेन तरङ्गेणैव साक्षात् सम्बन्धः ।
जैवस्यापि तस्य मानवीय-संस्कारेणैव केवलं साक्षात्सम्बन्धो विद्यते । पेश-
कर्मणः सम्बन्धस्तु आभ्यां सार्धमपि परोक्षरूपेण विद्यत एवेत पूर्वसूत्रानुसारं
तद् व्याष्टिसमष्टितदुभयसहायकमुच्यते, एतद्धि पेशकर्मणो वैशिष्ट्यम् ।

एतस्य प्रधानकारणमिदमस्ति यत् स्थूलस्य प्रपञ्चस्य संचालकं सूक्ष्म

दैवं जगद्विद्यते । सर्वेषां च कर्मणां फलमूले देवसाहाय्यं प्रधानं विद्यते । कर्मणां च जडत्वात् विभिन्ना देवा स्तेषां फलोत्पत्तौ प्रधानतया सहायकाः सन्ति । नो चेदचेतनं कर्म चेतनानां देवानां साहाय्यमन्तरा कथं फलोत्पादने समर्थं स्यादिति ॥ ३८ ॥

इदानीमैशकर्मणो विस्तारप्रमाणं ददाति —

मानवाद्देवोऽपि ॥ ३९ ॥

यन्मानवावस्थातो मनुष्या देवावस्थां विन्दन्ति तत्रैशं कर्मैव हेतुरिति प्रमाणयति—मानवात् मनुष्यात् देवोऽपि देवताऽपि भवतीति सूत्रार्थः ।

पेशकर्मणः शक्तिस्तत्प्रभावसम्बन्धश्च बहु विस्तारं भजतः । तस्य प्रत्यक्ष-प्रमाणमिदमस्ति यत् मनुष्यतो देवत्वमपि लभ्यते । यो हि मानवः स्वकर्माणि उन्नमय्य देवाधिकारप्राप्तियोग्यो भवति, स हि मनुष्यत्वं विहाय देवत्वं विन्दति । ये हि जीवा देवलोके गत्वा तत्र महत्पदं प्राप्य तिष्ठन्ति ते हि पूर्वकाले मनुष्या एवासन् । यथा हि मनुष्ययोनिः प्राथमिकीनां मनुष्येतर-निम्नस्थयोनीनां चरमोन्नतिस्थानीयोच्यते, तथैव देवयोनिरपि मनुष्यादि-निम्नस्थयोनीनामुन्नतिपदस्थानीया निगद्यते, विना मनुष्ययोनिप्राप्तिं जीवो देवयोनिं नैव लभते । पेशकर्मैव जैवकर्मणा स्वसम्बन्धं संस्थाप्य मनुष्यान् देवत्वप्रापयति । इदं हि पेशकर्मणो विस्तारस्य तच्छ्रुक्तेष्व प्रबलं प्रमाणं ज्ञेयम् । स्मृतिशास्त्रेषु बहुशः प्रमाणानीदृशानि समुपलभ्यन्ते । यथा—सुरथस्य राज्ञो मनुष्ययोनेरनन्तरं मनुषदात्मकदेवपदप्राप्तिः । नन्दिगणस्य मानवादेव देवत्वाधिगतिः, राज्ञो नहुषस्य चेन्द्रपदाधिगमः, गरुडकीनाम्न्या मानव्या वेश्याया गरुडकीनामत एव नदीरूपाधिदैवपदात्मकदेवपदप्राप्तिः । इत्येवं बहूनि प्रमाणानि सन्ति । इह हि 'अपि' शब्द पेशकर्मसम्बन्धेन मानवानां देवत्वप्राप्तिरूपं वैलक्षण्यं द्योतयितुमुपात्त इत्यवसेयम् ॥ ३९ ॥

अपरञ्च—

तत्प्रकाशो मुक्तावतारेषु ॥ ४० ॥

तस्य पेशकर्मणः प्रकाशः जीवन्मुक्तेषु अवतारेषु च भवतीति सूत्रार्थः ।

पेशकर्मणः स्वरूपं स्पष्टतया प्रदर्शयितुं मानवयोनौ च कथं तस्य सम्बन्ध इति सरलतया दर्शयितुमाह—यद् मनुष्यो यदोन्नतिं ब्रजन्क्रमशो 'जन्मजन्मान्तराणां प्रबलशुभकर्मतोऽवतारतां ब्रजति । फलतस्तस्य पिण्डमवतार-शक्तिभृद् भवति, आहोस्वित् जीवन्मुक्तत्वमृच्छति । तदैव तस्मिन् पिण्डे स्वतः एवैशकर्मणः सम्बन्धो निरूढो भवति । यदा हि जीवन्मुक्तात्मसु लोको-

पकारस्येच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिश्च देदीप्येते तदैवैशकर्मणः सम्बन्धस्तेषां समुत्पन्न इति तर्कणीयम् ।

वस्तुतस्तु ऋषिदेवपितरो हि जीवन्मुक्तैर्महात्मभिः स्वक्रियाशक्तिं जगति विस्तारयन्ति । स्वेच्छाशक्तेश्च स्वप्रतिनिधिभूतैस्तैर्महात्मभिः स्वीयं सर्वमपि कार्यजातं साधयन्ति । जीवन्मुक्ते पराशरमुनौ दैवीमिच्छाशक्तिं क्रियाशक्तिञ्च सञ्चार्य पितृभिः श्रीवेदव्यासरूपपिण्डस्योत्पत्तिः कारिता । इत्यत एव हेतोर्भगवतो वेदव्यासस्योत्पत्तिस्तादृशी विचित्रा पुराणादिषु स्मर्यते । जीवन्मुक्तेन दुर्वाशसा देवानामभीष्टमशुभकृत्यं कृतं पुराणादिषु बहुत्र श्रूयते । अस्मिन् युगेऽपि जीवन्मुक्तेन श्रीशङ्कराचार्येण देवानां बहुशुभकृत्यं सम्पादितमिति जाज्वल्यमान एव देवानामिच्छाशक्तेः क्रियाशक्तेश्च दृष्टान्तः । नित्यर्षीणामिच्छाशक्तेः क्रियाशक्तेश्च बहवो दृष्टान्ताः प्रयोगा वा इह संसारे पतञ्जलौ, व्यासे, याज्ञवल्क्ये, वशिष्ठेऽन्येषु च महामुनिषु प्रायः "पुराणादिषूपलब्धाः सफलता दृश्यन्ते । अन्यतश्चावतारेषु या दैवीच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिः प्रादुर्भूता दृश्येते ते तु स्वतः सिद्धे स्तः, न तेषु केषाञ्चनान्येषां ते भवतः । यतो हि अलौकिकं दैवकार्यं सम्पादयितुमेवावताराणामविर्भावो भवति ॥ ४० ॥

इदानीं त्रिष्वपि कर्मसु प्रथमस्य स्वाभाविकीं गतिं वर्णयति ।

सहजमूर्ध्वगम् ॥ ४१ ॥

सहजं कर्म ऊर्ध्वं गच्छतीति ऊर्ध्वगम् उपरिगतिमद्भवतीत्यर्थः । सहजं कर्म तु ब्रह्मप्रकृतेः स्वभावत एवोत्पद्यते । इत्यतस्तस्य गतिरूर्ध्वमेव भवति । ब्रह्मप्रकृतिर्हि अव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थां व्यक्तावस्थातश्चाव्यक्तावस्थामायाति याति च । यथा चोक्तं गीतायां—

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥

विज्ञानमिदमन्यथाप्यवगन्तुं शक्यते । तथा हि—प्रकृतिर्हि ब्रह्मणः पृथग्भूत्वा गुणत्रयवशात् विकारमृच्छति पुनरपि साम्यावस्थायां समेत्य स्वस्था भूत्वा ब्रह्मण्येव लीना भवति । फलतः परमपुरुषभोगार्थं तत एव पृथग्भूत्वा प्रकृतिः संसारसर्गमातन्वती आनन्दविलासमुत्पादयन्ती खद्वितीये क्षणे एव सर्वमपि दृश्यप्रपञ्चं पुनः स्वस्यामेव प्रविलापयन्ती स्वयमपि ब्रह्मणि विलीना

विराजते । प्रकृतेरस्य स्वभावस्यानुकूलमेव सहजकर्मणोऽपि स्वभावो भवति । यतो हि सहजं कर्मापि तु प्रकृत्या सहैव प्रादुर्भवति ।

सहजं हि कर्म भूतभावोद्भवकरेण विसर्गेण जीवसृष्टिं विस्तारयति । तत्र च ते चिज्जडग्रन्थिसम्भूता जीवाः । सहजकर्मवलेन क्रमशो नियमेनाभ्युदयं समधिगच्छन्तोऽवसाने ब्रह्मणि विलीना भवन्ति । यतो हि सहजं कर्म प्रकृत्या सहोत्पन्नतया तया सहैव व्यक्ततां गत्वा पुनरपि तां ब्रह्मणि विलायपितुं कारणतामाश्रयति ! प्रकृतिरपि ब्रह्मतः पृथग् भूत्वा व्यक्तीभूय पुनरपि ब्रह्मण्येवाव्यक्ततां गन्तुमीहते । यदर्थं च स्वस्वरूपाभिमुखमेवोपसर्पन्ती तिष्ठति, अन्ते च ब्रह्मणि विलीयैव विश्राम्यति ।

इत्थं चानेनैव वैज्ञानिकसिद्धान्तानुसारेण सहजं कर्म स्वयमेव प्रकृतेः समुत्पद्य स्वभावत एव प्रकृतिसमुत्पन्नानि भूतान्युन्नमयत् स्वयमपि प्रकृतौ विलीयतेऽतश्च सहजकर्मणो गतिः सदोर्ध्वमुखी एव भवति । उदाहरणतो यथा उद्भिदस्वेदजाण्डजजरायुजादि-चतुर्योनिगणिएडेषु तु सहजकर्मणो गतिर्नियमत उर्ध्वमुखी स्वभावतः स्पष्टमेव प्रीयते । यतो हि आसु योनिषु जीवो निर्वाधमेवाग्रेसरन् अवनताधारादुन्नताधारं गच्छन्भवति । पुनरपि अनार्यत्वचातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्य-मनुष्यत्व देवत्वादिषु या निर्वाधमुन्नतिशीला गतिं विद्यते सा सर्वापि सहजकर्मप्रभावत एव सम्पद्यते । सहजकर्मणः प्रकृतिसतीर्थत्वात् सर्वत्रैव तस्य गतिरविहता विद्यते । तदेवाश्रित्य जीवन्मुक्तिपदमपि मनुष्यैरधिगम्यते । तदेवाश्रित्य च धर्माचर्यैः कर्मकारणैः निष्कामयज्ञस्य उपासनाकारणैः परस्या भक्तेः ज्ञानकारणैः च ब्रह्मसद्भावस्याधिकारो निर्णीतो विद्यते ॥४१॥

सम्प्रति द्वितीयस्य स्वाभाविकीं गतिं वर्णयति ।

जैवमधोगम् ॥ ४२ ॥

जीवस्येदं जैवं जीवसम्बन्धि कर्म तु अधोगच्छतीति अधोगं निम्नगामीत्यर्थः ।

सहजं कर्म यथा ऊर्ध्वमेव नयति जीवान्, यतो हि तत्प्रकृतिसहोदरं न तथेदं जैवं कर्म । मनुष्ययोनाविह जीवः निजपिएडप्रभुर्भवतीति तदीया प्रकृतिर्विकृतिशब्दभाग् निगद्यते अतश्च । विकृत्योत्पन्नं कर्म इन्द्रियसम्बन्धेनाधोगं भवति । फलतश्च सहजं कर्म प्रकृतिसहोदरं जैवन्तु विकृतिसहोदरमित्युक्तौ न कोऽपि सन्देहः । इत्यत एव सहजं कर्म जीवान्स्वस्वरूपप्राप्तिमेव नियमेन प्रापयति । जैवन्तु जीवान् बध्वा गतागतचक्रे भ्रामयति । सहजकर्म-

गतिः सरला जैवकर्मगतिश्च कुटिलेति विभावनीयम् । अतश्च जैवं कर्म निरन्तरं जटिलतामुपलभमानं जीवानासकौ पातयित्वा क्रमशः पातयितुमेव यतते ॥ ४२ ॥

प्रसङ्गतः प्रकृतविज्ञान-सम्बन्धाद्वर्णाश्रमावश्यकत्वं दर्शयति—

वर्णाश्रमपेक्षं तन्नित्यं ॥ ४३ ॥

तस्य जैवकर्मसम्बन्धेनाधःपातस्य निवृत्तये वर्णाश्रमाश्चेति तयोः समाहारस्तत् तथोक्तमपेक्षमाश्रयणीयमिति सूत्रार्थः ।

जीवो हि सहजकर्मणः क्रमोन्नतिप्रदायिन्या शक्त्या मनुष्ययोनिं यावत्तु निर्वाधमायाति । तत्र तु किमपि तस्य जैवं कर्म विद्यत एव नहीत्युक्तं बहुत्र । इह मनुष्ययोनौपेत्य पापपुण्याधिकारी भूत्वा जैवकर्मणोऽधोगां कुटिलां गतिमाश्रित्य स पूर्णविभागजीवात्मा मनुष्यः स्वपिण्डप्रभुर्भवति । ततश्चेन्द्रियासक्तो भवन् स्वीयसहजामूर्ध्वगतिं विहाय ततश्च्युतो भूत्वा अधोगामी भवति । सुतरां हि तस्मै काचनासाधारणसहायता यदि नोपलभ्येत चेत्तदा तदीया क्रमोन्नतिरिदानीं बहुकालं यावदिहैव निरुद्धा स्यात् । अतश्चेमामेव निम्नगतिं निरुध्य पुनर्यथायोग्यां तदीयां तामूर्ध्वगतिं प्रवर्तितुमेव वर्णाश्रमव्यवस्था ऋषिभिः प्रवर्तिता विद्यते ।

वस्तुतो वर्णाश्रमपालनया आर्यजातौ पौनःपुन्येनोत्पद्यमानो मानवो स्वीयां तां क्रमोन्नतिपरम्परां रक्षन्ने समुन्नतिमेवास्मादयितुमर्हति । इत्थञ्च जैवकर्मजन्यां जटिलतां दूरीकृत्य निजश्रेयो विधातुं सर्वथा समर्थो भवितुमर्हति । शास्त्रेषु विज्ञानस्यास्यानुमोदने औपनिषद्कल्पं वर्णनं श्रीशम्भुमुखोदिरितमिह प्रपञ्च्यते । तथा हि—

श्यामायाः प्रकृतेर्मे स्तो द्वे रूपे परमाद्भुते ।

यतः सैव जडा जीवभूता चैतन्यमप्यपि ॥

अज्ञानपूर्णरूपेण जडरूपं धरत्यसौ ।

सृष्टिं प्रकाशयेच्छुभ्रन्नात्र कश्चन संशयः ॥

असौ चैतन्यपूर्णा च भूत्वा स्रोतस्विनी मम ।

स्वस्वरूपात्मके नित्यं पारावारे विशत्यहो ॥

सरिर्भिर्गत्य चिद्रूपा सा महाद्रेर्जडात्मकात् ।

उद्भज्जे स्वेदजे चैवमण्डजे च जरायुजे ॥

सलीलं खातरूपेऽलं प्रवहन्ती स्वधाभुजः ।

मर्त्यलोकाधित्यकायां निर्वाधं व्रजति स्वयम् ॥

सूर्योदय-नियमाः ।

१—प्रति पौर्णिममुदेति ततो द्वित्रैरेव दिनैः सदस्यसेवामातनुते । सति विलम्बे निजपत्रा- (डाकघर) लयेऽन्विष्य कार्यालये पत्रप्रेषणमुचितम् ।

२—धनादेशपत्र (मनीयार्डर) द्वारैव मुद्राप्रेषणं साधोयोऽन्यथा वी० पी० मध्ये ।=) पडाणुकानां व्यर्थव्ययो भवति ।

३—प्राचीनग्राहकैः स्वग्राहकसंख्याऽवश्यं लेख्या । नूतनैश्च नूतनोऽहं ग्राहको भवितुमिच्छामीति लेख्यम् । निज-पूर्णस्थान-सङ्केतादिकं साधु सुस्पष्टाक्षरेणैव लेख्यम् । सूर्योदय-सदस्याश्च संक्षेपेण चतुर्विधाः सन्ति । १—संरक्षकाः प्रतिवर्षं ५) ददति, २—सहायकाः प्रतिवर्षं ३) ददति । ३—साधारणाश्च प्रतिवर्षं १) ददति । आचार्या भहामण्डलीय-सदस्याश्च सूर्योदयस्य सम्मानित-सदस्या गण्यन्ते । तेऽपि आर्यमहिलाश्च पुस्तकालयाध्यक्षाश्च १) एकद्वयकेणैव सहायकसदस्या भवितुमर्हन्ति ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपंक्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्चात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिका सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा-सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः स्वलेखभावे मनोहरत्वमासञ्जनीयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु । २—कविताश्च स्वल्पपदा भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न दीर्घाः । इह “गद्य” कवीनां निकषं वदन्तीति” गद्यमया एव लेखाः प्रायो गृह्यन्ते ।

विज्ञापनादिनिश्चयार्थं कार्यालये प्रष्टव्यम् । सर्वविधपत्रव्यवहारोऽधो-निर्दिष्ट-संकेतेनैव कार्य्यः ।

अवधेशप्रसाद द्विवेदी (काव्यतीर्थः)
व्यवस्थापकः ।

विज्ञापन-नियमाः ।

सूर्योदये विज्ञापनप्रकाशनार्थम् उपरितनपृष्ठैकस्य कृते १०) रूप्यकम् । अर्धभागस्य कृते ६) षड्रूप्यकम् । चतुर्थांशस्य कृते ३) रूप्यकत्रयम् । विशेष सौविध्यार्थं सूर्योदयव्यवस्थापकपाश्वर्षे पत्रं प्रेषणीयम् । समालोचना-पुस्तकादिकमपि व्यवस्थापक नाम्नैव प्रेषणीयम् ।

परीक्षापरिशिष्टम् ।

अखिल भारतीय संस्कृतविश्वविद्यालय (परीक्षा यूनिवर्सिटी) सञ्चालक-मण्डलेन प्रथममध्यमपरीक्षयोरपि व्यवस्थानमस्माद्वर्ततः कृतं विद्यते । तदीय-ग्रन्थानां निर्देशस्तु अ० भा० सं० वि० विद्यालयान्तर्गतायुर्वेदसम्मिलन्याः परीक्षानियमावल्यामन्ते निर्दिष्टो विद्यते । तत्परीक्षां दातुकामैः छात्रैः सैव लघु-नियमावली दृष्टव्या । तावत्सर्वेषां सूर्योदयपाठकानां लौकिकार्थमिह संक्षेपतो लघुनियमावल्या निर्देशः क्रियते । परीक्षाकालः सन्निधत्ते, अतः परीक्षार्थिभिः इमां संक्षिप्तनियमावलीं दृष्ट्वैव परीक्षावेदनपत्रं भूत्वा कार्यालये प्रेषणीयम् । आवे-दनपत्र प्रेषण कालश्च जुलाई मासस्यान्तिमां तिथिं यावत् (३१।७।३४) विद्यते ।

प्रथमा परीक्षा ।

व्याकरणे प्रथमपत्रम्—

१—लघुकौमुदी, अथवा मुग्धबोधः,
(ससन्धि-शब्द-चुराद्यन्तो भागः)
अथवा कलापम् (सन्धिचतुष्टयम्,
आख्यातवृत्तम्) अथवा सारस्वतम्
चुराद्यन्ता चन्द्रिका चेति ।

व्या० द्वितीय पत्रम्—

१—हितोपदेशः (मित्रलाभं यावत्)
२—श्रुतबोधः (श्रुतबोधीयञ्ज-
न्दसां ग्रन्थान्तराद्वा ज्ञानम्)

व्या० तृतीय पत्रम्—

१—आर्य्यगौरव (हिन्दी)
२—नीतिचन्द्रिका (हिन्दी)
३—मातृभाषा साहित्यज्ञानम्

व्याकरणे अथम पत्रम्—

१—सिद्धान्तकौमुदी अथवा सार-
स्वतं चन्द्रिकोत्तरार्द्धञ्च । अथवा मुग्ध-
बोधम्, कलापं वा ।

द्वितीय पत्रम्—

१—भट्टिकाव्यं चतुर्थसर्गावधि,
२—दुर्गासप्तशती (महामण्डलीय-
हिन्दी टीका सहिता)
३—धर्मचन्द्रिका (हिन्दी)

तृतीय पत्रम्—

१—पिङ्गलसूत्रं (लौकिकप्रकरणम्)
२—अनुवादो रचनाचेति ।
३—मातृभाषा साहित्यज्ञानम् ।

ज्योतिषविज्ञानम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्योतिषफलानामुपपत्तिर्वर्णिताऽस्ति ।
ग्राहकैराशु रूप्यकाद्यमांशः, कुण्डलीनिरीक्षणैविभिस्तथा सह रूप्यक-
मेकं प्रेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, पण्डित तारादत्त राजज्योतिर्विद्,
रियासत जुन्जल, जिला शिमला ।

Printed by Baldeo Datt Thaker and Published by A. P. Dwivedi
at the Bharat Dharma Press, Benares